

Rapport nr 2–03
ISSN 1650-8084

Kunskapssamhällets geografi

Förord

Håller Sverige långsamt på att ömsa skinn? Mycket pekar på att omdaningen av industrisamhällets bosättningsmönster kommer allt mer i dagen. Under perioden 1950–1975 var befolkningsökningen i landet cirka dubbelt så stor som under den tidigare 25-årsperioden, samtidigt som flyttbenägenheten var hög, speciellt över länsgränserna. Flyttströmmarna karakteriserades av att många lämnade jord- och skogsbruket och flyttade till orter där det var stor efterfrågan på arbetskraft, företrädesvis residensstäder, industrikommuner och bruksorter. Under 1970-talet förändrades flyttmönstren och de arbetsrelaterade flyttningarna minskade i betydelse. Fram växer bilden av ett Sverige där valet av bosättning styrs av många fler faktorer än tillgång på arbete. Det är fler som flyttar från arbete till arbetslöshet än från arbetslöshet till arbete! Tillgång till högre utbildning med ett rikt utbud av kultur och nöjen i attraktiva livsmiljöer blir allt mer betydelsefullt för valet av bosättning. Även om omdaningen skett långsammare under den senaste 25-årsperioden än vad den gjorde dessförinnan så avtecknar sig kunskaps-samhällets geografi allt tydligare. Tidigare expansiva orter präglade av industrisamhällets framväxt minskar i betydelse medan andra orter med attraktiva livsmiljöer, i större städers närhet, ökar i betydelse.

Arena för Tillväxt vill med denna skrift stimulera till diskussion och debatt om tillväxt och utveckling i Sverige. Professor, Jan-Evert Nilsson, Blekinge Tekniska Högskola, är författare till skriften och Roland Lexén vid Arena för Tillväxt är idégivare och projektledare för skriften.

Med hopp om inspirerande läsning!

Anders Flanking

Projektchef

ARENA för Tillväxt

© ARENA för Tillväxt.
Ange källa vid användning av materialet
i rapporten.

Tryck: åtta.45 AB
Form: Ordförandet

Innehåll

Det industriella Sveriges framväxt	4
Industrisamhällets urbanisering	6
Brytpunkten i samhällsutvecklingen	12
Den efterindustriella tidens stabilitet och förändring	16
Stadsregionernas tillväxt	22
Landsbygdens renässans	31
Glesbygdens fortsatta avfolkning	34
Industrikommunernas stagnation och tillbakagång	39
Servicekommunernas pånyttfödelse	46
Politikens betydelse för utvecklingen	49
Litteratur	53
Bilaga 1 – Kriterier för indelning av kommuner i kategorier	54
Bilaga 2 – Indelning av kommuner i kategorier	55

Det industriella Sveriges framväxt

Det urbana genombrottet i Sverige brukar dateras till 1850-talet, när urbaniseringen tog fart. Järnvägsbyggandet och näringsfriheten nämns ofta som två drivkrafter bakom den inledande urbaniseringen. Städernas arbetsmarknad förändrades på ett genomgripande sätt. Det skedde en stark tillväxt i fabriker och på bruk. Fabrikena var koncentrerade till ett fåtal städer i Mellansverige, men efterhand etablerades nya och förhållandevis stora fabriksstäder, framför allt i södra och västra Sverige. Fram till 1850-talet växte det upp ett dussintal fabriksstäder som utvecklades till medelstora och stora städer. Norrköping, Göteborg, Eskilstuna, Malmö och Gävle blev tidigt stora fabriksstäder. I mitten av 1800-talet utökades gruppen med Jönköping, Karlshamn, Västervik, Borås, Landskrona och Örebro. Mindre fabriksstäder som uppvisade en stark tillväxt vid denna tidpunkt var Södertälje, Halmstad, Karlstad, Sundsvall och Karlskrona. Industrialiseringen utövade ett genomgripande inflytande på omvandlingen av bosättningsmönstret i Sverige. Med framväxten av nya expansiva industrier följde samtidigt en uppblomstring i nya regioner.

Den expansiva fabriksindustrin koncentrerades till vissa regioner, vilka kom att framstå som det nya moderna Sverige. Sågverksindustrin koncentrerades till Norrlandskusten, från Gävle till Luleå, medan pappersmassaindustrin klumpade ihop sig längs södra Norrlandskusten. Gruvindustrin och järnhanteringen återfanns i första hand i Bergslagen och på Malmfälten i Norrbotten. Stenindustrin, en av de industrier som sysselsatte flest personer under 1900-talets första årtionden, var koncentrerad till Bohuslän och Blekinge. Närheten till råvaror, gärna i kombination med tillgång till hamn, var de lokaliseringsförutsättningar som gjorde den industriella utvecklingen möjlig i regionerna ovan. Vid denna period utgjorde råvaruresurserna en viktig bas för industrins utveckling. Naturresursernas geografiska placering bidrog till att omforma det svenska bosättningsmönstret. Städer som Hagfors, Borlänge, Sandviken, Malmberget och Kiruna byggdes i anslutning till råvarutillgångar. Naturgivna förutsättningar var också en viktig förutsättning för industrins expansion i Skåne. Betsocker-, kvarn- och tegelindustrin är exempel på viktiga industrier som var starkt förankrade i regionens naturgivna förutsättningar.

Det är möjligt att råvarutillgångens avgörande betydelse för Sveriges industrialisering bidrog till att den svenska industrin, i en internationell jämförelse, i ovanligt hög grad förlades till landsbygden. I andra europeiska länder var koncentrationen till städerna betydligt större. Industrialiseringen skapade därför inte en lika stark urbaniseringsprocess i Sverige som i andra europeiska länder. I stället bidrog industrialiseringen inledningsvis till att takten i inflyttningen till städer avtog. Från mitten av 1850-talet till mitten av 1920-talet mer än halverades inflyttningsöverskottet till samtliga svenska städer (Nilsson 1989).

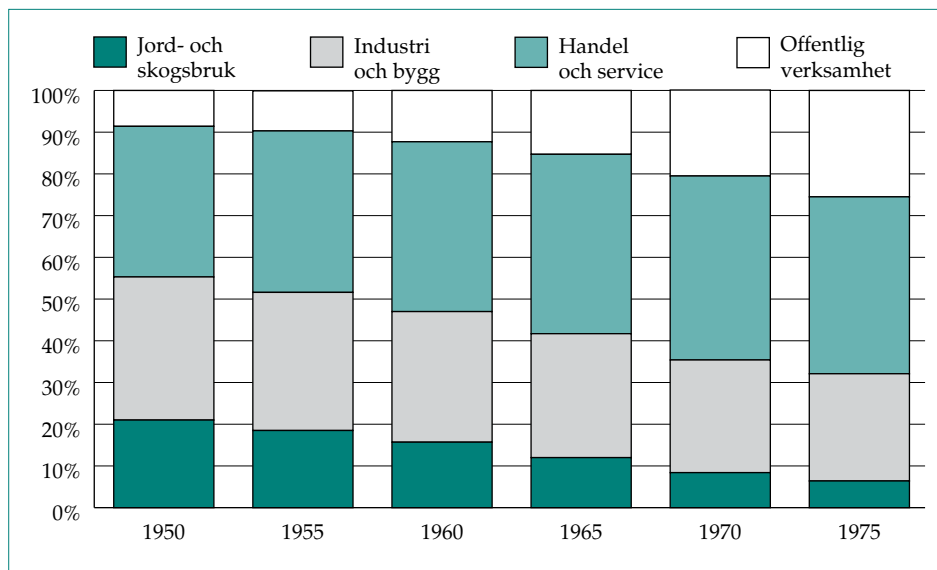
Den industriella specialisering som växte fram bidrog till att forma arbetskraftens kompetens. Inom industrin byggde kompetensen mer på arbetskraftens erfarenhetskunskap än på kunskap förvärvat genom teoretisk utbildning. Arbetare inom textilindustrin i Norrköping skaffade sig en annan typ av kompetens än järnverksarbetare i Fagersta eller livsmedelsarbetare i Eslöv. Erfarenhetskunskapens stora betydelse innebar samtidigt att den första arbetsplatsen kom att spela en avgörande roll för vilken typ av erfarenhetskunskap som den anställde kunde förvärva. Den branschanknutna kompetens som präglade industrisamhället bidrog till att reducera den frivilliga geografiska rörligheten. Frihetsgraderna när det gällde valet av bostadsort blev starkt begränsad. Långväga geografiska flyttningar var för den stora majoriteten av befolkningen en fråga om tvång. Den regionala efterfrågan på arbetskraft styrde flyttningsströmmarna. Människor tvingades flytta till regioner där deras arbetskraft efterfrågades. Tvånget bestod i att de sällan gavs några andra alternativ än att flytta. De som valde att stanna kvar på sin hemort, som arbetslösa, erbjöds inga andra försörjningsmöjligheter. Individernas frihet när det gällde att välja bostadsort blev begränsad. Flyttningsströmmen gick från landsbygd till tätort.

Industrisamhällets urbanisering

År 1950 bodde knappt hälften av landets befolkning i tätorter, och av dessa bodde i sin tur 90 procent i städer. Tjugofem år senare hade andelen tätortsbefolkning ökat till drygt 80 procent. Efter år 1950 drevs urbaniseringsprocessen på av fler näringsgrenar än tidigare. Samtliga huvudnäringar och mer framträdande branscher växte starkare i tätorterna än på landsbygden. Sambandet mellan näringsliv och urbanisering framstår som mer komplext än tidigare, eftersom urbaniseringen inte lika tydligt kan relateras till enskilda urbana näringars expansion.

DIAGRAM 1.

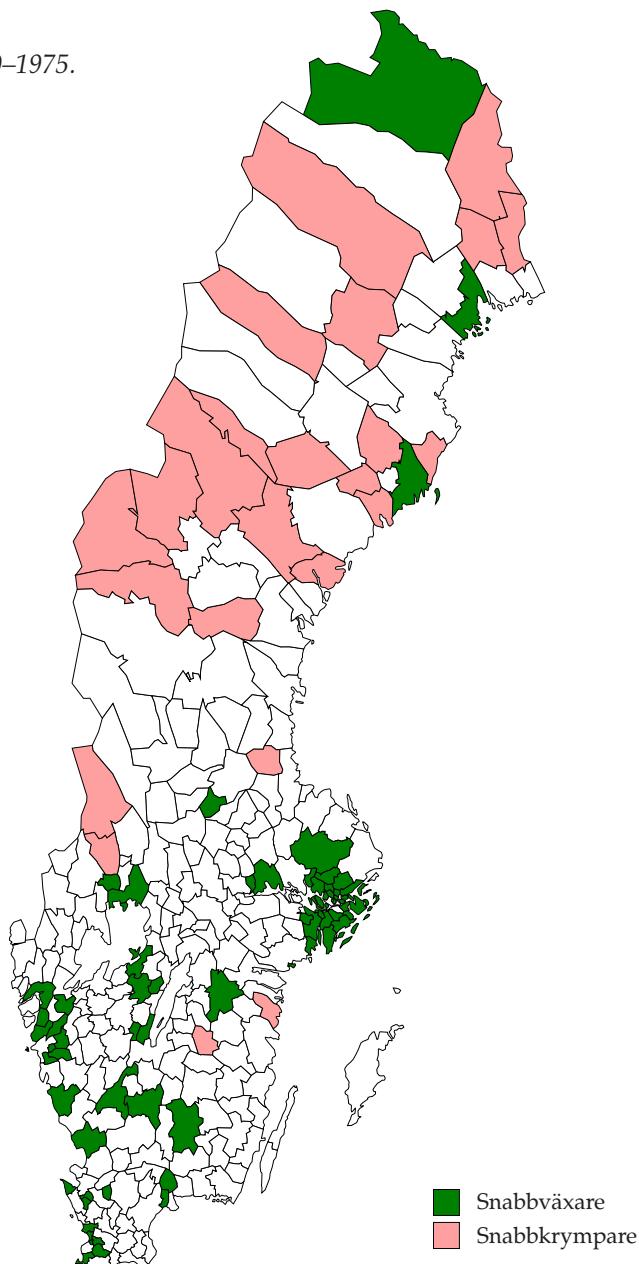
Andel av arbetskraften sysselsatta i olika näringar 1950–1975.

Takten i förändringarna i bosättningsmönstret illustreras av att var tredje kommun under perioden 1950–1975 redovisar en befolkningsökning eller befolkningsminskning som överstiger 25 procent. Tre fjärdedelar av dessa kommuner har en snabb befolkningsökning medan den återstående fjärdedelen kännetecknas av en stor befolkningsminskning.

KARTA 1.

Befolkningsutveckling 1950–1975.

Befolkningsutvecklingens geografiska mönster är tydligt när det gäller kommuner som uppvisar stor befolkningsminskning. Huvuddelen av de kommuner som uppvisar en befolkningsminskning på minst 25 procent återfinns i Norrland. De andra fem kommunerna är Sunne och Torsby i Värmland, Ockelbo i Gästrikland samt Ydre och Valdemarsvik i Östergötland.

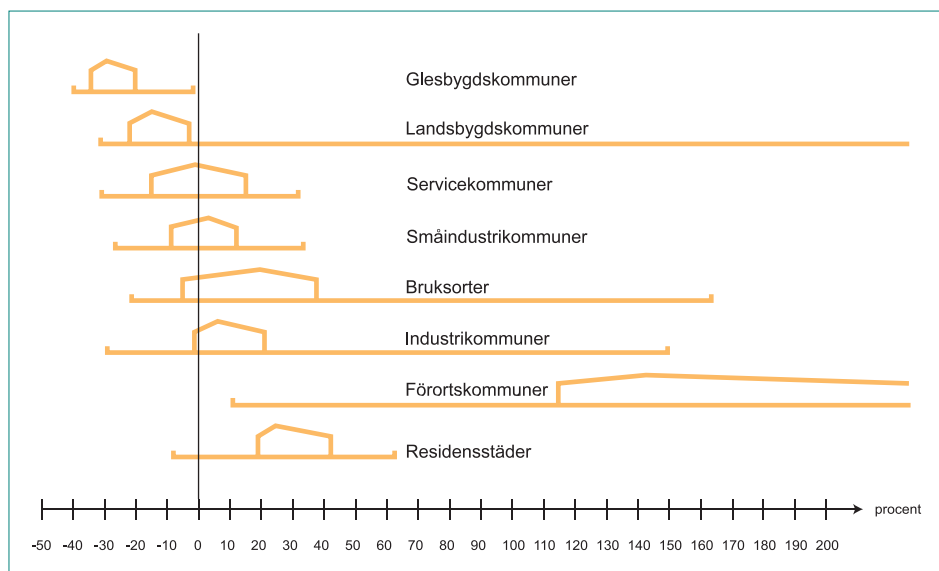
Som framgår av karta 1 är den geografiska spridningen betydligt större bland de kommuner som uppvisar en befolkningsökning på mer än 25 procent. 60 procent av dessa kommuner är förortskommuner till Stockholm, Göteborg och Malmö. Övriga är förhållandevis jämt fördelade över landet, även om Norrland är underrepresenterad, där endast Umeå, Luleå och Kiruna uppvisar en sådan befolkningsökning.

Ett påtagligt inslag i urbaniseringsprocessen mellan 1950 och 1975 är att befolkningen i såväl landsbygds- som glesbygdskommuner minskade med åtta respektive 23 procent. Befolkningsminskningen återspeglar nedgången av sysselsatta inom primärnäringsarna. I glesbygdskommunerna spelade utvecklingen inom skogsbruket en avgörande roll medan lantbruket var nyckeln till tillbakagången inom lantbrukskommunerna. Det faktum att sysselsättningen inom primärnäringsarna minskade från 650 000 till 260 000 personer satte tydliga spår i geografin.

Alla glesbygdskommuner uppvisade en befolkningsminskning under perioden 1950–1975, även om storleken på minskningen varierade kraftigt mellan kommunerna. Mediankommunen Strömsund hade en befolkningsminskning på 29,4 procent. Den största minskningen hade Överkalix med 41 procent, medan Lycksele med en minskning på två procent hade den bästa befolkningsutvecklingen under perioden. Den bild som framträder är att de minsta kommunerna hade störst befolkningsminskning. Förutom Överkalix hade Pajala, Åsele, Övertorneå, Ragunda, Sorsele, Dorotea och Bjurholm en befolkningsminskning med mer än 30 procent. Dessa kommuner hade en befolkning på mellan 4 000 och 8 500 invånare. På en yta som översteg den samlade arealen i Uppsalas, Stockholms, Sörmlands och Östergötlands län bodde det år 1975 totalt 50 000 personer, vilket motsvarar 1,6 personer per kvadratkilometer. Kommunerna hade få invånare och det var långt mellan invånarna. Huvudproblemet var glesheten. Forskare befara-
rade att en fortsatt utflyttning skulle leda till att underlagsströsklar underskreds. Driftskostnaderna i offentlig och privat service förväntades öka och servicen försämras. I några fall skulle utbudet krympa, vilket befarades bidra till att ytterligare minska kommunernas attraktivitet och därmed förstärka utflyttningen (Bylund 1972).

FIGUR 1.

Befolkningsförändringar efter kommuntyp 1950–1975. Husens väggar visar övre respektive undre kvartil och taknocken visar medianvärdet. De horisontella strecken visar spridning i befolkningsförändring.

Spridningen i befolkningsförändringen var betydligt större bland landsbygdskommunerna. Endast nio landsbygdskommuner uppvisade en befolkningsökning. Den i särklass största befolkningsökningen hade Håbo och Sigtuna med 265 respektive 238 procent. En viktig orsak är att de två kommunerna var på väg att omvandlas till förorter. Samma omvandling förklarar befolkningstillväxten i Öckerö (28 procent), Tjörn (23 procent), Bollebygd (14 procent) och Höör (sju procent). De övriga två landsbygdskommuner med befolkningsökning var Skara (sju procent) och Båstad (en procent). Mediankommunen Vara hade en befolkningsminskning på 16 procent. I åtta landsbygdskommuner minskade befolkningen med mer än 25 procent. Med en befolkningsminskning på över 30 procent hade Krokoms, Ydre och Lekeberg den svagaste befolkningsutvecklingen.

Den starkaste befolkningstillväxten skedde i storstadsregioner och större städer. Befolkningen i landets residens- och universitetsstäder växte med 18 procent mellan 1950 och 1975, en siffra som drogs ned av att befolkningen i huvudstaden minskade med nästan elva procent. Av 25 residens- och universitetsstäder hade endast fyra en befolkningsminskning. Stockholms stad uppvisade den största minskningen, följt av Gotland (åtta procent), Karlskrona (sex procent) och Härnösand (två procent). Mediankommunen Örebro hade en befolkningstillväxt på 24 procent.

Den största befolkningstillväxten bland residens- och universitetsstäder hade Umeå (63 procent), Västerås och Lund (60 procent), Uppsala och Luleå (47 procent) och Växjö (43 procent). De utgör en blandning av skolstäder som Umeå, Lund, Uppsala och Växjö, och industristäder som Västerås och Luleå. En starkt bidragande orsak till befolkningstillväxten var den snabba utbyggnaden av den offentliga sektorn. Mellan 1950 och 1975 ökade sysselsättningen i offentlig sektor med nästan 800 000 personer eller 290 procent. Under samma period ökade sysselsättningen inom tillverkningsindustrin med 225 000 personer, vilket motsvarade 30 procent. Ungefär hälften av sysselsättningsökningen inom industrin skedde under en femårsperiod i början av 1960-talet. Ett svagt nyföretagande gjorde att sysselsättningsökningen koncentrerades till befintliga företag. En snabb struktur- omvandling i svenskt näringsliv accentuerade den geografiska omvandlingen. Medan sysselsättningen i verkstads-, järn- och metallindustrin, den kemiska industrin och gummivaruindustrin, ökade kraftigt, så skedde det en betydande minskning inom textil- och konfektionsindustrin, samt inom sko- och läderindustrin.

De expansiva tillverkningsindustrierna bidrog till en stark befolkningsökning i många bruksorter. Totalt sett ökade bruksorterna sin befolkning med 50 procent under perioden 1950–1975. Etableringen av stålverket i Oxelösund resulterade i att kommunens befolkning ökade med 164 procent. Perstorp, Kiruna, Olofström, Hallstahammar och Borlänge är exempel på bruksorter med dominerande företag inom snabbväxande delar av industrin och de hade stor befolkningsökning under den aktuella perioden. Av 34 brukskommuner uppvisade endast sju en minskande befolkning. Det udda paret residensstäder och brukskommuner var två av vinnarna ur befolkningshänseende under perioden 1950–1975.

Övriga industriorter uppvisade en betydligt svagare befolkningsökning. Traditionella industrikommuner växte med elva procent medan befolkningen i småindustrikommuner endast växte med två procent. Traditionella industrikommuner uppvisade en stor spridning. Medan de fem mest expansiva kommunerna hade en befolkningstillväxt på mellan 65 och 150 procent, hade de fem kommuner med den svagaste befolkningsutvecklingen en minskning på 20 till 30 procent. Mellan de fem kommunerna i topp och i botten finns en viktig strukturell skillnad. De snabbast växande kommunerna utmärktes av att de låg i anslutning till storstadsregioner och att de successivt integrerades i dessa. Kommunerna med den svagaste befolkningsutvecklingen var företrädesvis små kommuner belägna långt från större arbetsmarknadsregioner. Bland de kommuner som hade en snabb befolkningsökning hade många ett näringsliv inom de branscher som växte snabbast, exempelvis Stenungsund och Nynäshamn (kemisk industri) samt Södertälje, Trollhättan, Skövde, Uddevalla, Köping, Eskilstuna och Mjölby (verkstadsindustri).

I gruppen småindustrikommuner var spridningen i utvecklingsmönstret betydligt mindre. Av 31 småindustrikommuner uppvisade 19 befolkningstillväxt, medan resterande tolv hade en befolkningsminskning. Mediankommunen Nybro ökade sin befolkning med tre procent. Fyra kommuner – Tibro, Värnamo, Gislaved och Gnosjö – uppvisade en befolkningstillväxt som översteg 20 procent, medan två – Högsby och Valdemarsvik – redovisade en befolkningsminskning på mer än 20 procent. En förklaring till den förhållandevis svaga utvecklingen i småindustrikommunerna kan vara att deras näringsliv sällan var verksamma inom de delar av industrin som hade hög tillväxt. Bland de kommuner som hade den högsta tillväxten hade flera – Värnamo, Gislaved, Gnosjö, Östra Göinge, Ljungby och Markaryd – ett betydande inslag av industrier med hög tillväxt.

Under perioden 1950–1975 växte också den moderna förortskommunen fram. År 1975 omgavs de tre största städerna av ett antal kommuner som i första hand fungerade som bostadsorter för personer som arbetade utanför kommunen. Av 30 förortskommuner återfanns 20 i Stockholmsregionen, samt vardera fem i Göteborgs- och Malmöregionen. Befolkningen i dessa förortskommuner växte med 111 procent, vilket motsvarade 413 000 personer. Särskilt påtaglig var tillväxten i Stockholms förortskommuner, där befolkningen ökade från 250 000 till 578 000 invånare, en ökning med 131 procent. Den i särklass största tillväxten hade Tyresö kommun, vars befolkning ökade från 3 200 till 27 000 personer, och Järfälla, där befolkningen växte från 7 200 till 49 400 personer. Befolkningstillväxten i många förortskommuner innebar att de radikalt ändrade karaktär under en 25-årsperiod. Gamla landsbygdskommuner i storstäders omgivningar fylldes med en modern tätortsbebyggelse, som fram till 1970-talet dominerades av stora flerfamiljshus.

Befolkningsminskningen i Stockholms kommun skall ses i ljuset av förortskommunernas expansion. Utbyggnaden av tunnelbanan och vägnätet bidrog till spridningen av bebyggelsen i Stockholmsregionen. Förortskommunernas andel av Stockholmsregionens befolkning växte från 25 procent år 1950 till 44 procent år 1975. Förortskommunernas tillväxt bidrog till att befolkningen i Stockholmsregionen växte med 32 procent, trots att befolkningen i Stockholms kommun minskade med elva procent. Regionutbredningen var svagare i de andra två storstadsregionerna. I Göteborgs- och Malmöregionerna ökade andelen av befolkningen i förortskommunerna till 23 respektive 15 procent.

Utvecklingen under perioden 1950–1975 kännetecknades av en fortgående urbani- sering. En allt större del av befolkningen koncentrerades till de tre storstadsre- gionerna, samt residensstäderna. Befolkningen växte med 34 procent i storstads- regionerna och 23 procent i övriga residensstäder. Storstadsregionernas och residensstädernas andel av landets totala befolkning ökade från 42 till 47 procent. Landsbygds- och glesbygdskommuner fortsatte avfolkas och andelen av befolkningen sjönk från 13 till tio procent.

Brytpunkten i samhällsutvecklingen

Statistiskt framstår mitten av 1970-talet som en brytningstid, manifesterat av oljekrisen 1973/74. Många valde dock att betrakta oljekrisen som ett tillfälligt bakslag orsakad "av en ovanlig ansamling osannolika händelser som inte kommer att upprepas" (McCracken m.fl. 1977). Regeringens strategi blev därför att försöka överbrygga problemen för att vara redo när den gamla ekonomin skulle återuppväckas. Överbrygningspolitiken handlade om att stödja befintliga verksamheter så att de skulle överleva fram till återkomsten av normala tider.

Brytningstiden manifesterade sig genom uppkomsten av synliga problem. Den ekonomiska tillväxten sjönk kraftigt, vilket ledde till strukturproblem inom många av de industrier som bar upp tillväxten i det gamla Sverige. En symbolisk illustration var att Algots gick i konkurs år 1977 och att verksamheten upphörde. Händelsen kan ses som ett uttryck för att en epok gick i graven. 1950-talets folkhem var färdigbyggt och Sverige hade förlorat sin roll som internationellt föredöme och började förlora mark i den internationella välståndsligan.

Strukturomvandlingen inom industrin var inget nytt fenomen. Också under det gamla Sveriges glansdagar fanns det perioder av strukturomvandlingar. Under 1930-talet var sågverksindustrin längs norrlandskusten utsatt för en genomgripande strukturomvandling som reducerade antalet sågverk kraftigt. Inom teko- och skoindustrin tog strukturomvandlingen fart på allvar under 1950-talet. Borås, Norrköping, Kumla och Örebro var bland de orter som drabbades hårdast. Strukturomvandlingen under 1950- och 1960-talen kännetecknades av att den var koncentrerad till ett begränsat antal mogna branscher. Samtidigt uppvisade andra industrigrenar snabb tillväxt. Särskilt inom verkstadsindustrin var expansionen påtaglig.

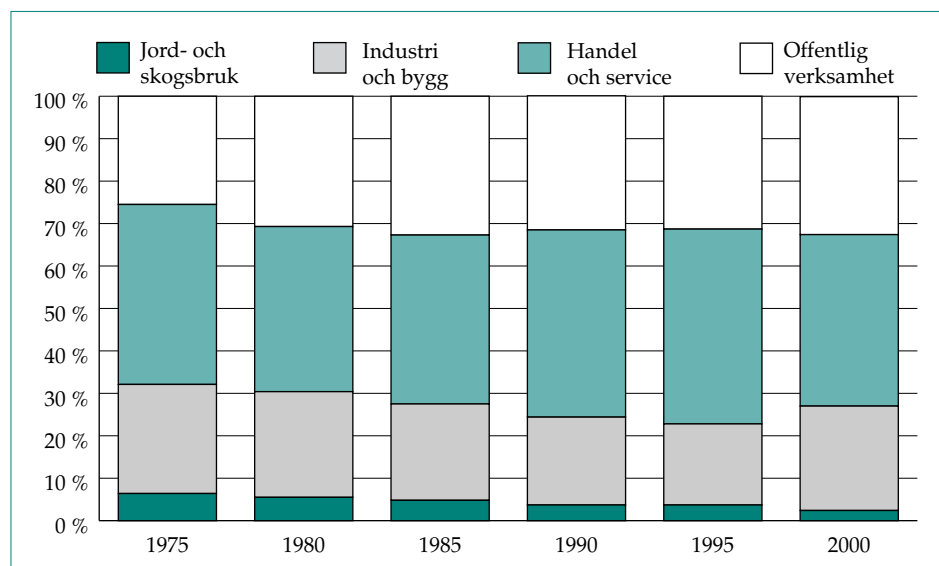
Ett stort antal verkstadsföretag byggde ut sin produktionskapacitet. En svår brist på arbetskraft i kombination med höga anläggningskostnader gjorde att flera stora verkstadsföretag med verksamhet i storstadsregioner förlade en del av sin expansion till andra regioner. De valde att etablera produktionsanläggningar på orter där rekryteringsmöjligheterna ansågs vara bättre. Ericsson är ett illustrerande exempel. Under 1960-talet byggde företaget nya fabriker i Olofström, Visby,

Ronneby, Delsbo, Norrköping, Östersund och Hudiksvall. Verkstadsindustrins expansion och geografiska omstrukturering bidrog till att mildra problemen i samband med 1960-talets strukturrationalisering i mogna industribranscher. Förändringarna betraktades som en strukturuomvandling inom ramen för industrisamhället.

Under 1970-talet däremot fördjupades strukturproblemen inom industrin. Gruv-, järn- och stål-, samt varvsindustrin, tillhörde de branscher som drabbades hårdast. Det fanns inte heller några stora expansiva branscher som kunde kompensera tillbakagången inom verkstadsindustrin, där sysselsättningen minskade med nästan 100 000 personer bara under andra hälften av 1970-talet. 1970-talets expansiva verksamheter återfanns inom den offentliga sektorn, där sysselsättningsökningen under andra hälften av 1970-talet uppgick till 250 000 personer. Svenska beslutsfattare valde att betrakta den uppkomna situationen som en tillfällig avvikelse från 1960-talets utvecklingsmönster. I efterhand visade sig att utvecklingen bytte spår. Tillväxttakten reducerades och sysselsättningsökningen upphörde. Den ekonomiska tillväxten under 1900-talets sista 25 år var endast en tredjedel av tillväxten under perioden 1950–1975. Vid sekelskiftet var den totala sysselsättningen närmast identisk med sysselsättningen år 1975.

DIAGRAM 2.

Andel av arbetskraften sysselsatta i olika näringar 1975–2000.

Den internationella debatten under 1970-talet fokuserades på den djupa förändring som många menade dolde sig bakom nedgången. De första böckerna om industrisamhällets transformation publicerades. Den amerikanske sociologen Daniel Bell skrev en uppmärksammas bok om det annalkande "post-industriella samhället" (Bell 1973). I boken demonstrerade han hur en ny princip, "codification of theoretical knowledge", frambringar vetenskapliga, tekniska och sociala revolutioner. Ur denna förändringsprocess växer det enligt Bell fram ett nytt post-industriellt samhälle som han betecknade som ett kunskapssamhälle. Under 1970-talet utvecklade han sin föreställningsram ytterligare. I ljuset av den mikroelektroniska revolutionen lade han allt större vikt vid de långsiktiga konsekvenserna av den tekniska utvecklingen. Hans bild av det post-industriella samhället konkretiserades och han valde att ge det beteckningen "informationssamhället" (Bell 1979). Bells analyser av det framtida informationssamhället blev inledningen till en omfattande debatt om industrisamhällets omvandling i Europa. I Frankrike gav presidenten en av sina rådgivare i uppdrag att analysera vilka effekter på det franska samhället som utvecklingen inom informationsteknologi kunde förväntas få (Nora & Minc 1980).

Den internationella diskussionen uppmärksammades inte i Sverige, där debatten i första hand avsåg den svenska samhällsmodellen. Uppmärksamheten riktades mot frågan om industrisamhällets transformation först under andra hälften av 1980-talet när en grupp forskare vid Rådet för företagslednings- och arbetslivsfrågor (FA-rådet) publicerade en rapport om samhällskonflikter under de kommande 25 åren (de Geer m.fl. 1986). Diskussionen tog fart på allvar först när boken "K-samhällets framtid" publicerades (Andersson & Strömquist 1988). I boken sattes den omvandling som Sverige stod inför in i ett historiskt sammanhang. Samtidigt konkretiserades innebörden av förändringen.

Den bärande tesen i boken var att industrialismens samhälle avvecklas och en ny samhällsstruktur tar form. Författarna hävdade att vi var på väg mot ett K-samhälle som har sin bas i kunskap, konst, kreativitet och kommunikation. I det nya K-samhället var inte naturresurser eller marknadens närhet längre viktiga förutsättningar för effektivitet. Företagen skulle i stället söka sig till K-regioner som var välutrustade i fråga om kunnande, kommunikation, kultur och annan kreativ verksamhet. Storstadsregioner som Stockholm och Göteborg, och universitetsorter som Uppsala, Lund, Umeå och Linköping, framstod som den nya tidens dynamiska centrum. K-regioner av denna typ ansågs ha överlägsna förutsättningar att fånga dynamiken och att forma en ny ekonomisk struktur i snabb tillväxt. Ett fåtal K-regioner förutsades komma att dominera tillväxten, samtidigt som gamla industriregioner antogs hamna i bakvatten.

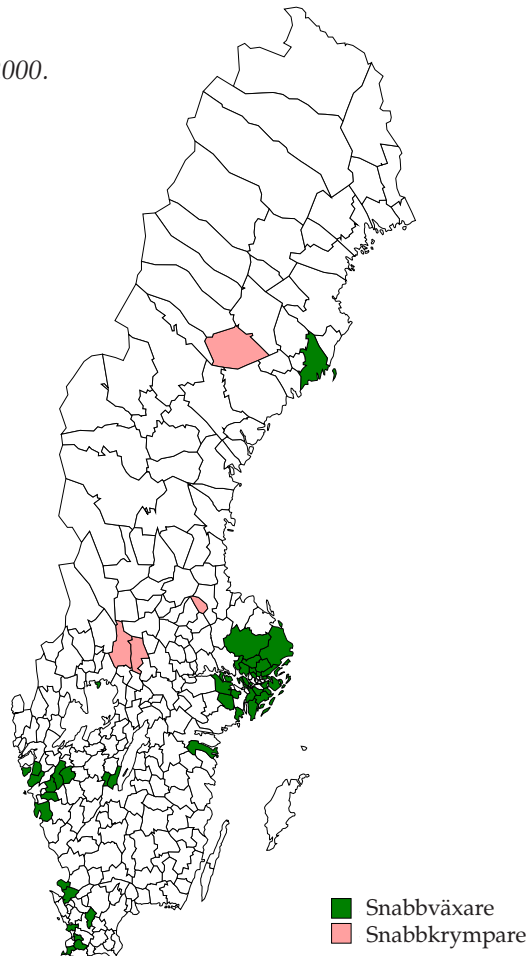
Föreställningen om ett annalkande K-samhälle fick ett starkt politiskt genomslag. Kommuner formade strategier för att kunna omvandlas till K-samhällen, politiker talade allt oftare om övergången till ett kunskapssamhälle, och utbyggnaden av regionala högskolor blev en prioriterad regionalpolitisk uppgift som det knöts stora förhoppningar till. Samtidigt levde drömmen om att "Hela Sverige skall leva" kvar i den politiska retoriken och de regionalpolitiska insatserna för att stabilisera bosättningsmönstret intensifierades. Uppgiften var att förhindra en sådan polarisering av den regionala utvecklingen som ansågs följa av industrisamhällets omvandling till kunskapssamhälle.

Den efterindustriella tidens stabilitet och förändring

Helhetsbilden av förändringen i bosättningsmönstret efter år 1975 är att det stabiliserats. Detta framgår tydligt av kartan över kommuner vars befolkning ökade respektive minskade med 25 procent (karta 2). Andelen kommuner med en stor befolkningsökning eller befolkningsminskning har halverats jämfört med perioden 1950–1975.

KARTA 2.

Befolkningsutveckling 1975–2000.

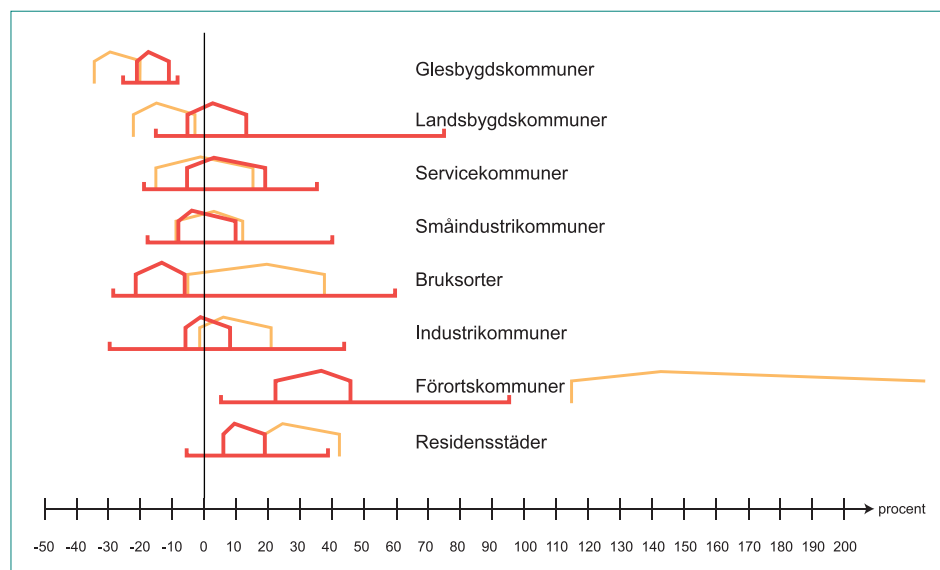
Endast fyra kommuner redovisar en befolkningsminskning på mer än 25 procent. Tre av dessa finns i Bergslagen – Filipstad, Hällefors och Hofors. Den fjärde är Åsele i Västerbottens inland. Antalet kommuner med en stark befolkningsminskning uppgår endast till en sjättedel av antalet under perioden 1950–1975.

Antalet snabbväxande kommuner har minskat med en tredjedel. Kommuner med stor befolkningsökning återfinns i första hand i de tre storstadsregionerna. Endast åtta kommuner utanför de tre storstadslänen uppvisar en befolkningsökning på mer än 25 procent. I denna grupp ingår Umeå i Västerbotten, Uppsala i Uppland, Gnesta, Strängnäs och Trosa i Sörmland, Söderköping i Östergötland och Habo och Mullsjö i Jönköpings län.

Som framgår av figur 2 minskade spridningen i utveckling såväl mellan som inom de olika kategorierna av kommuner. Tillväxttakten i de snabbast växande kommunerna avtog, liksom takten i befolkningsminskningen i kommunerna med störst befolkningsminskning. Trots detta ökade den politiska sprängkraften i befolkningsomflyttningarna. De politiska insatserna för att begränsa förändringar i bosättningsmönstret intensifierades.

FIGUR 2.

Befolkningsförändringar efter kommuntyp 1950–1975 (rött) respektive 1975–2000 (gult). Husens väggar visar övre respektive undre kvartil och taknocken visar medianvärdet. De horisontella strecken visar spridning i befolkningsförändring.

Befolkningsökningen bland förortskommunerna minskade radikalt och uppgick endast till ungefär en tredjedel av ökningen under perioden 1950–1975. Befolkningsstillväxten i de snabbast växande förortskommunerna – Värmdö och Vaxholm – var ungefär en tiondel av tillväxten i Tyresö under perioden 1950–1975. På motsvarande sätt minskade tillväxten bland residensstäderna och industrikommunerna. Befolkningsökningen i residensstäderna har halverats, medan tillväxten i industrikommunerna reducerats med två tredjedelar.

Till det framväxande kunskapssamhällets förlorare hörde industrisamhällets expansiva bruksorter vars befolkning minskade med 21 procent. För några bruksorter var förändringen dramatisk. I Oxelösund, Laxå och Sandviken ersattes en stark befolkningsstillväxt 1950–1975 med en minskning på mer än 20 procent under 1975–2000.

För landsbygdskommunerna är utvecklingen den motsatta. En befolkningsminskning på åtta procent 1950–1975 ersattes med en samlad befolkningsökning på elva procent 1975–2000. Delar av landsbygden upplevde en renässans. För kommuner som Hörby, Sjöbo, Grästorp och Orust var det fråga om en dramatisk förändring i utvecklingsmönstret. Ett liknande mönster uppvisar servicekommunerna. En oförändrad befolkning under perioden 1950–1975 övergick i en befolkningsökning på elva procent 1975–2000.

Småindustrikommunerna uppvisar endast en marginell försvagning i befolkningsstillväxten, medan takten i befolkningsminskningen endast avtog marginellt i glesbygdskommunerna.

Det finns ett par överordnade förklaringar till förändringen i befolkningsutvecklingen. En bidragande faktor är att befolkningsökningen i Sverige nästan bara var hälften så stor under 1975–2000 som under den föregående 25-årsperioden. En annan bidragande orsak är att människors flyttningsbenägenhet sjönk påtagligt. Långdistansflyttningarna – definierade som flyttning över länsgräns – har minskat sedan 1960-talet (Johansson 1996). Mönstret ser emellertid olika ut i olika delar av landet. Medan flyttningsintensiteten minskat mest i Norrland och Bergslagen har den minskat mindre i Småland, Skåne och Västsverige. I dessa regioner stannar en allt större andel av en åldersgrupp kvar. Stockholm/Uppsala-regionen avviker från mönstret genom att uppvisa en svagt stigande flyttningsintensitet. Regionen har sedan 1970-talet den högsta flyttningsintensiteten (Bengtsson och Johansson 1992).

En annan bidragande orsak till den ökade stabiliteten i bosättningsmönstret är en fortgående regionförstoring. Ökad pendling över allt större avstånd leder till allt färre och större lokala arbetsmarknader. Omkring en tredjedel av arbetskraften arbetar utanför den egna kommunen och den genomsnittliga reslängden har

ökat med cirka 50 procent sedan mitten av 1970-talet. Det finns betydande skillnader i pendlingsmönster hos olika grupper. Män pendlar avsevärt längre än kvinnor. Framför allt skiljer det sig när det gäller pendling med bil. Bland män finns det också en skillnad i pendlingsmönster beroende på utbildning. Personer med akademisk utbildning tenderar att pendla längre än övriga invånare (Dahl, Einarsson och Strömquist 2003).

Allt fler kommuner har integrerats till allt färre lokala arbetsmarknader. Antalet kommuner där mer än 40 procent av befolkningen arbetar utanför kommunen har ökat från 30 till 87 stycken sedan år 1975. Tjugo av dessa återfanns i Stockholmsregionen, medan Göteborgs- och Malmöregionerna hade fem förortskommuner vardera. Ökningen i antalet förortskommuner har inneburit att de växt fram i allt fler stadsregioner. Förortskommuner är inte längre ett storstadsfenomen. Karlstad, Jönköping, Helsingborg, Västerås, Linköping, Norrköping, Borås, Örebro och Umeå tillhör städer där en eller flera omgivande kommuner omvandlats till förortskommuner. Utvecklingen innebär att nästan var tredje kommun i Sverige år 2000 kan betecknas som förortskommun. På detta sätt har de lokala arbetsmarknaderna utvidgats och reducerats i antal. I början av 1970-talet fanns det nära 190 lokala arbetsmarknader i landet och 150 av landets nuvarande kommuner utgjorde då en egen lokal arbetsmarknad. I början av 1980-talet hade antalet reducerats till 140, en reduktion som fortsatte så att antalet i mitten av 1990-talet uppgick till 110 (Dahl, Einarsson och Strömquist 2003).

Enligt SCB:s senaste uppdatering från år 1998 fanns 100 lokala arbetsmarknader, och av dessa är knappt hälften av kommunerna en egen lokal arbetsmarknad. Hälften av de sistnämnda finns i de fyra nordligaste länen, i befolkningsmässigt små kommuner som omges av andra små kommuner. Härjedalen, Strömsund, Sorsele, Storuman, Vilhelmina, Arjeplog, Överkalix, Pajala, Gällivare och Kiruna är typiska representanter. Orsaken till att de inte integrerats i större lokala arbetsmarknader är de stora geografiska avstånden till närmaste större kommun med en diversifierad arbetsmarknad.

Ett annat geografiskt område som uppvisar en koncentration av isolerade kommunala arbetsmarknader är Småland där sju kommuner utgör en egen arbetsmarknad. Situationen kan inte enbart förklaras med det geografiska avståndet till större kommuner. I kommuner som Värnamo, Ljungby, Markaryd, Hulstafred och Emmaboda beror det snarare på en betydande inpendling. Samtidigt är storleken på deras arbetsmarknader så liten att omfattningen på pendlingen blir otillräcklig för att omgivande arbetsmarknader skall integreras i deras kommunala arbetsmarknad. Bruksorter som Perstorp, Munkfors, Hagfors, Kristinehamn, Filipstad, Laxå, Hällefors och Hofors är andra kommunala arbetsmarknader av samma typ. Situationen kan tolkas som att detta är kommuner som inte upplevs som speciellt attraktiva att bosätta sig i. Tolkningen stöds av att andelen som flyttar

till kommunen men arbetar i en annan kommun ligger betydligt lägre än det nationella genomsnittet bland dessa kommuner. En svag befolkningsutveckling kan inte förklaras med kommunernas geografiska läge utan återspeglar deras attraktivitet som boendeort.

En tredje grupp av kommuner med en egen lokal arbetsmarknad är medelstora kommuner med en rimligt diversifierad arbetsmarknad som omges av kommuner av ungefär samma storlek. I exempelvis Västervik, Falkenberg, Varberg, Kramfors och Sollefteå är avstånden till stora diversifierade lokala arbetsmarknader än så länge allt för stort för att de skall integreras i dessa. I Varbergs fall är det bara en fråga om tid innan Varbergs arbetsmarknad integreras i Göteborgs lokala arbetsmarknad. När det gäller Västervik, Kramfors och Sollefteå förefaller kommunernas geografiska läge förhindra en integration med en större lokal arbetsmarknad.

Denna regionförstoring bidrar till att det lokala utbudet av arbetsplatser växer och breddas och att invånarnas möjligheter att finna nya anställningar på den lokala arbetsmarknaden förbättras. Ett arbetsplatsbyte behöver inte i lika stor utsträckning som tidigare följas av en flyttning. Det faktum att befolkningsutvecklingen fram till år 1975 kännetecknades av att en växande andel av befolkningen koncentrerades till de största lokala arbetsmarknadsregionerna förstärkte denna utvecklingstendens. Utvecklingen innebar att den andel av befolkningen som levde i arbetsmarknadsregioner med ett brett arbetsplatsutbud ökade.

Sedan 1970-talet har det också vuxit fram ett nytt flyttningsmönster (Johansson och Persson 2000). Under 1950- och 1960-talen hade flyttningen karaktären av att personer lämnade jord- och skogsbruket och flyttade till industrin, samt från kommuner med arbetslöshet till kommuner med arbetskraftsbrist. Flyttströmmen gick från landsbygds- och glesbygdskommuner till företrädesvis residensstäder, industrikommuner och bruksorter. Mönstret kunde förklaras med efterfrågan på arbetskraft. Goda tider resulterade därför i att flyttströmmen ökade, medan dåliga tider innebar att flyttningarna minskade. Under 1970-talet ändrade mönstret karaktär. De arbetsrelaterade flyttningarna fick allt mindre betydelse. Det blev fler som flyttade från arbete till arbetslöshet än från arbetslöshet till arbete (Garvill, Malmberg och Westin 2000). Flyttningarna blev i allt högre grad platsrelaterade. Personer sökte sig till en viss plats för att realisera sina drömmar om det goda livet. Arbetets roll för flyttningen förändrades från att ha varit orsaken till flyttningen till att bli en förutsättning för den.

Utvecklingen har underlättats av att variationerna i de lokala arbetsmarknadernas struktur minskat i takt med att servicesektorn vuxit i omfattning. En allt större del av arbetskraften är verksam i tjänsteproduktion för den regionala marknaden. Sedan år 1975 har antalet sysselsatta inom tjänstesektorn ökat med 760 000

personer, vilket motsvarar en ökning på 24 procent. I runt nio av tio svenska kommuner är kommunen den i särklass största arbetsgivaren. Var femte sysselsatt är anställd av kommuner. I ett antal kommuner spelar landstinget motsvarande roll. Till detta kommer att närmare 40 procent är verksamma i den lokalt och regionalt inriktade privata tjänstesektorn. Denna innefattar verksamheter som handel, restaurang, samfärdsel, bank och försäkring. En konsekvens är att runt tre av fyra är sysselsatta med att betjäna den lokala och regionala marknaden. De lokala arbetsmarknaderna i Sverige har med andra ord en stor kärna av likartad struktur. Många är engagerade i kommunal och landstingskommunal tjänsteproduktion. Ett stort antal personer arbetar i butik, i transportföretag, på restauranger, etc. Det bidrar till att underlätta flyttningar mellan olika regioner. Sannolikheten att någon i en familj är verksam inom tjänsteproduktion blir hög.

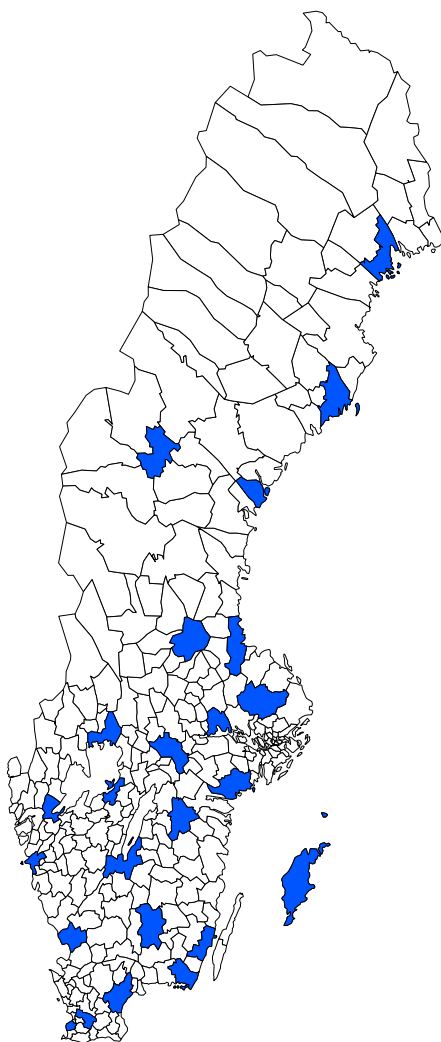
Vilken typ av plats en person eller ett hushåll väljer att flytta till varierar beroende på vem man är och i vilken fas i livet man befinner sig. Den stora utbyggnaden av högre utbildning under 1990-talet har resulterat i att flyttningar till studieorter kommit att utgöra en allt större andel av flyttningarna, och de står uppskattningsvis för en tredjedel av alla flyttningar (Garvill, Malmberg och Westin 2000). Utbyggnaden har bidragit till att flyttningsintensiteten i åldersgruppen 19–26 år i slutet av 1990-talet låg signifikant högre än under 1970-talet. För alla andra åldersgrupper var flyttningsintensiteten lägre.

Stadsregionernas tillväxt

Befolkningsutvecklingen i residensstäderna och förortskommunerna framstår som opåverkade av samhällets omvandling från industrisamhälle till kunskapssamhälle. Visserligen har befolkningsökningen i dessa typer av kommuner minskat påtagligt jämfört med 1950–1975. Residensstädernas befolkningsökning nästan

KARTA 3.

Residensstäder.

halverades till tio procent, medan förorternas minskade med två tredjedelar till 36 procent. Tillväxten innebar att residensstädernas och förortskommunernas andel av Sveriges befolkning steg till 51 procent. Om de kommuner som under perioden omvandlats till förortskommuner också inkluderas ökar andelen till 58 procent.

Spridningen inom gruppen residensstäder har minskat. Endast två residensstäder – Mariestad och Härnösand – uppvisade en befolkningsminskning. Båda städerna kännetecknas av att andelen högskoleutbildade i arbetskraften ökade betydligt långsammare än i övriga residensstäder. Vid sekelskiftet var Mariestad den residensstad som hade den i särklass lägsta andelen akademiker i arbetskraften. Tillsammans med Vänersborg bildar Mariestad och Härnösand en grupp residensstäder som utmärks av att de inte fungerar som ett regionalt centrum. Viktiga regionala institutioner som högskola och regionsjukhus är placerade i angränsande större städer.

Det är Skövde, och inte Mariestad, som har rollen som regionalt centrum i det gamla Skaraborgs län. Sundsvall är regionalt centrum i Västernorrlands län i stället för Härnösand, medan Trollhättan i stället för Vänersborg är det i den norra delen av det gamla Älvsborgs län. Av dessa tre residensstäder uppvisar endast Vänersborg befolkningstillväxt. En viktig orsak är stadens attraktivitet som boendemiljö. Utpendlingen överstiger 40 procent. Personer som börjat pendla i samband med att de flyttat till staden är överrepresenterade bland inflyttarna. Vänersborg utmärker sig bland residensstäderna på grund av att staden genom sin stora utpendling är den enda residensstad som sedan år 1975 har fått status som förortskommun.

Härnösand är den enda staden vars befolkning minskade under båda perioderna. Befolkningen på 25 500 personer år 2000 understeg befolkningstalet för år 1950 med 2 000 personer eller åtta procent. Till följd av en befolkningsminskning under åren 1950–1975 hade också Karlskrona och Gotland en mindre befolkning år 2000 än 50 år tidigare. Båda kommunerna har emellertid lyckats bryta den negativa befolkningsutvecklingen efter år 1975. Som grupp kännetecknas residensstäderna av att de har ett inflyttningsöverskott i åldersgruppen 19–24 år. Ökningen i antalet högskolestudenter i kombination med utbyggnaden av högskolor i de flesta regionala centrumen har bidragit till befolkningstillväxten i residensstäderna.

Rangordningen utifrån befolkningsförändringen av residensstäderna visar stor stabilitet mellan de två perioderna. En bidragande orsak är att residensstäderna i de flesta fall är centrum i förhållandevis stora lokala arbetsmarknader med en stor offentlig sektor. Arbetsmarknadernas storlek ger ett brett utbud av arbetsplatser som ökar arbetskraftens handlingsfrihet, medan den stora offentliga sektorn kännetecknats av en förhållandevis stabil tillväxt. Uppsala, Lund, Vänersborg, Umeå och Härnösand är de residensstäder som har den största andelen verksamma inom offentlig sektor. I Uppsala, Lund och Umeå är det växande universitet och universitetssjukhus som pressar upp andelen. I Vänersborg och Härnösand däremot återspeglar den höga andelen sysselsatta inom offentlig sektor i första hand den svaga utvecklingen inom kommunernas privata näringsliv.

Fyra residensstäder avviker genom att den offentliga sektorn i dessa är mindre än i riket. Med 23 procent av de sysselsatta inom offentlig sektor ligger Stockholm i särklass lägst. Andelen i Stockholm är mindre än hälften så stor som andelen i Uppsala och Lund. Övriga residensstäder med en förhållandevis liten offentlig sektor är de gamla industristäderna Västerås, Malmö och Göteborg, där den offentliga sektorn svarar för 28–30 procent av den totala sysselsättningen.

Några påtagliga förändringar kan registreras i gruppen residensstäder. Linköping, Falun och Kalmar har förbättrat sin relativa position påtagligt. I Faluns fall är den absoluta befolkningsökningen större under 1975–2000 än under 1950–1975. Västerås och Mariestad har fallit i rankingen. Gävle och Göteborg är två andra kommuner som uppvisar ett likartat, om än inte lika markerat, mönster. Befolkningstillväxten i Västerås faller från 60 procent till sju procent, medan en befolkningsökning på 29 procent förbyts i en befolkningsminskning på fyra procent i Mariestad. Utvecklingen i Västerås och Mariestad liknar utvecklingen i industrikommuner som Sundsvall och Köping. En av orsakerna till tillbakagången kan vara att dessa residensstäder i högre grad än många andra präglas av tillverkningsindustri.

De residensstäder som uppvisar den största befolkningsökningen är samtliga universitetsorter. Umeå leder före Uppsala, Lund, Linköping och Luleå. Deras befolkningsökning under perioden överstiger 20 procent. Renodlade universitetsorter som Umeå, Uppsala och Lund utmärks av att hela inflyttningsöverskottet skapas i åldersgruppen 19–24 år. Universitetens storlek gör att det uppstår ett stort inflyttningsöverskott i de åldersgrupper som påbörjar universitetsutbildning. Många av dem lämnar kommunen efter avslutad utbildning varför det uppstår ett förhållandevis stort utflyttningsöverskott i åldersgrupperna 25–29 år och ett något mindre i övriga åldersgrupper. Den starka befolkningstillväxten är en direkt konsekvens av rekryteringen av unga studenter till kommunens universitet. En del av dem som söker sig till universitetet väljer att stanna eller fastnar i kommunen efter att de avslutat sina studier. Det faktum att inflyttningsöverskottet är koncentrerat till åldersgruppen 19–24 år bidrar till en positiv naturlig befolkningsökning, när de som stannar i kommunen bildar familj och skaffar barn. Migrationsströmmen till universitetsorter bidrar på detta sätt till en befolkningspyramid med en förhållandevis bred bas.

Lund, Uppsala och Umeå kännetecknas också av att arbetskraftens utbildningsnivå ligger avsevärt över riksgenomsnittet. Andelen med högskoleutbildning är i Lund 2,5 gånger så hög som i riket. I Umeå och Uppsala är andelen med högskoleutbildning 60–90 procent högre än i riket. Bland övriga residensstäder är det endast Stockholm som kan konkurrera med Uppsala och Umeå.

Linköping och Luleå skiljer sig i två avseenden från de renodlade universitetsorterna. För det första är inflyttningsöverskottet i åldersgruppen 19–24 år något lägre. För det andra uppvisar kommunerna inte något utflyttningsöverskott i åldersgruppen 35–39 år. Skillnaden återspeglar att universiteten inte spelar en

lika dominerande roll som på de övriga universitetsorterna. Influensen på befolkningsdynamiken från andra faktorer än rekryteringen till universitetet är betydligt starkare i Luleå och Linköping än i Umeå, Uppsala och Lund.

Vilken dynamisk kraft en högskola innebär för befolkningsutvecklingen beror dels på dess storlek och dels på hur stor andel av studenterna som rekryteras från andra regioner. Uppsala universitet och Mitthögskolan utmärker sig med att mindre än 20 procent av studenterna rekryteras lokalt, medan högskolorna i Trollhättan och Kristianstad, samt universitetet och högskolorna i Stockholm rekryterar mer än 70 procent av studenterna från den egna regionen (Johansson och Persson 2000).

I befolkningstillväxtligans botten återfinns kommuner utan universitet eller med endast en liten högskola. Detta är residensstäder som har ett utflyttningsöverskott i åldersgruppen 19–24 år. I denna grupp återfinns Härnösand, Mariestad, Karlskrona och Nyköping. I Härnösand och Mariestad är inflyttningsöverskottet i åldersgruppen 30+ inte tillräckligt för att uppväga utflyttningen av ungdomar. Karlskronas utveckling illustrerar att en dynamisk ekonomisk utveckling inte utgör någon garanti för en stark befolkningsutveckling.

Under perioden 1990–2000 var Karlskronaregionen en av de regioner som uppvisade den högsta ekonomiska tillväxten i Sverige. Den totala lönesumman i regionen växte med 22 procent, medan befolkningen i Karlskrona under 1990-talet endast växte med två procent. Som jämförelse kan nämnas att Luleåregionen under samma period uppvisade hälften så hög tillväxt som Karlskronaregionen, samtidigt som befolkningsökningen var mer än dubbelt så stor. Ett viktigt element i tillväxten i Karlskrona var framväxten av ett telekomkluster som vid sekelskiftet sysselsatte omkring 5 000 personer. IT-företagens utbildningskrav på arbetskraften bidrog till att Karlskrona, tillsammans med Malmö, tillhörde de residensstäder som uppvisade den största ökningen av andelen arbetskraft med högskoleutbildning. År 1985 var Karlskrona den residensstad som hade den lägsta andelen högskoleutbildade i arbetskraften. Andelen låg 20 procent under riksgenomsnittet. Fram till år 2000 mer än fördubblades andelen så att den vid periodens slut motsvarade riksgenomsnittet.

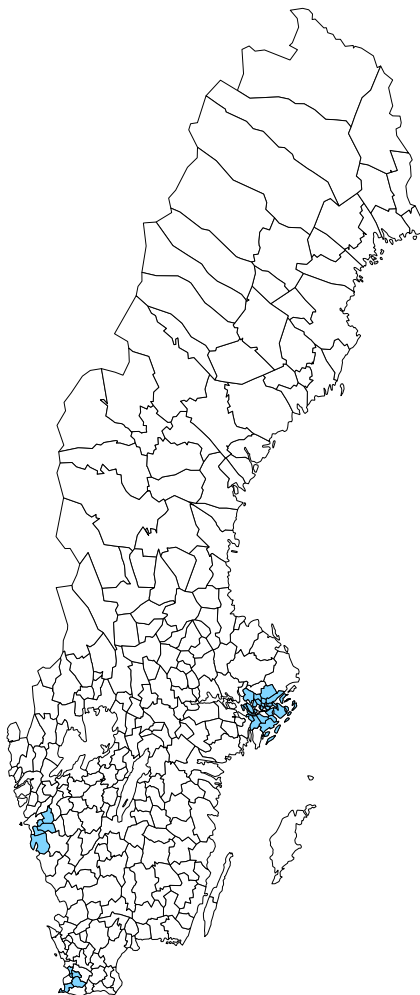
Göteborg och Stockholm är de universitetsstäder som uppvisar den svagaste befolkningstillväxten. Sannolikt beror det på att de som centrum i storstadsregioner skiljer sig från andra universitetsorter. Deras utveckling kan inte analyseras isolerat utan måste betraktas i ett regionalt sammanhang. Den svaga befolknings-tillväxten i de två storstadskommunerna kompenseras av en stark befolkningsökning i omgivande förorter. Värmdö, Vaxholm, Kungsbacka, Vallentuna, Österåker, Ekerö, Härryda och Täby placerar sig på tio-i-topplistan över kommuner med den största befolkningstillväxten under perioden.

De två storstadskommunerna utmärks av att de upplevs som attraktiva bostadsorter av ungdomar. De uppvisar sålunda ett stort inflyttningsöverskott i åldersgruppen 20–29 år. Bland personer som passerat 30 och bildat familj finns det en rörelse ut från staden. De två storstadskommunerna redovisar följdriktigt ett utflyttningsöverskott i denna åldersgrupp. Bland personer som är äldre än 45 år sker det en viss återflyttning till stenstaden. Inflyttningsöverskottet i denna grupp har ökat över tiden.

Flyttningsrörelserna till förortskommunerna är en spegelbild av detta mönster. Inflyttningsöverskottet till snabbväxande kommuner som Värmdö, Vaxholm och Kungsbacka återfinns i första hand i åldersgruppen 25–39 år. I åldersgruppen 19–24 år uppvisar förortskommunerna ett påtaligt utflyttningsöverskott, medan bilden är mer blandad i gruppen 50+.

KARTA 4.

Förortskommuner.

Den förhållandevis stora befolkningsökningen i förortskommunerna återspeglar storstadsregionernas attraktivitet. På vilken plats i regionen den enskilde sedan väljer att bosätta sig reflekterar personers prioriteringar och ekonomiska resurser. Skillnaden i mönstret från 1950- och 1960-talen är påtaglig. Då var det Tyresö, Järfälla och Botkyrka som mycket tack vare utbyggnaden av stora bostadsområden med flerfamiljshus hade den högsta befolkningstillväxten. Efter 1975 är det Värmdö, Vaxholm och Kungsbacka med sin omfattande villabebyggelse som har den största befolkningstillväxten.

Under 1950- och 1960-talen styrdes befolkningsutvecklingen i storstadsregionens kommuner i första hand av bostadspolitiken. Befolkningen växte mest i kommuner där det skedde en storskalig utbyggnad av flerfamiljshus. Stora bostads-satsningar i gamla landsbygdsområden med liten befolkning resulterade i en enorm procentuell befolkningstillväxt. Den storstadsnära landsbygden omvandlades till moderna förorter. Utvecklingen i expansiva förortskommuner som Värmdö, Vaxholm och Österåker kan närmast jämföras med en förtätning av bosättningen. Nu är bostadsbyggandet betydligt mer småskaligt och inslaget av enfamiljshus helt dominerande.

Inflyttningsströmmen in mot centrum och utflyttningen till förorterna uppvisar markanta skillnader i de tre storstadsområdena. Hushåll med förhållandevis låg inkomst är överrepresenterade i strömmen in mot centrum, även om andelen med hög inkomst ökat över tiden. Personer födda utom Europa är överrepresenterade liksom hushåll utan småbarn. Fram till 1990-talet bosatte sig inflyttarna i första hand i hyresrätter, under 1990-talet har bostadsrätter blivit den dominerande boendeformen.

Utflyttningsströmmen från centrum kännetecknas av att hushåll med förhållandevis hög inkomst är överrepresenterade. Andelen med högre utbildning har successivt ökat över tid och är efter år 1990 högre än genomsnittet i arbetsmarknadsregionen. Hushåll med småbarn och skolbarn är överrepresenterade. Utflyttningen domineras av hushåll som flyttar till enfamiljshus.

Några förortskommuner, som Danderyd och Lidingö, väljer att inte expandera, varför deras attraktivitet manifesterar sig i stabil befolkning och stigande bostadspriser. Detta bidrar till att det blir allt svårare för yngre människor att etablera sig i dessa kommuner. En effekt blir att inflyttningsöverskott uppstår först i något högre åldersgrupper än i snabbväxande förorter. Också i ett annat avseende avviker Danderyd och Lidingö påtagligt från andra förorter. Andelen invånare med högskoleutbildning är osedvanligt hög. Andelen är omkring tre gånger så hög som i riket som helhet och dubbelt så hög som i gruppen förortskommuner. Den lokala bostadspolitiken förefaller leda till att Lidingö och Danderyd utvecklas till reservat för högutbildade, välbärgade medelålders familjer.

Förortskommunerna avviker i ett viktigt avseende radikalt från andra kommuner. Den årliga in- och utflyttningen är betydligt större. Den årliga strömmen av in- och utflyttare uppgick under perioden 1975–2000 till i genomsnitt 13,1 procent av befolkningen. Det är en siffra som ligger 54 procent över riksgenomsnittet. Förortskommunerna präglas med andra ord av en hög omsättning av invånare. Huvudorsaken är naturligtvis att en stor del av dessa in- och utflyttningar representerar bostadsbyten inom den lokala arbetsmarknadsregionen. Personers livssituation förändras vilket påverkar bostadsbehovet och leder till en omflyttning inom regionen. För de flesta är det sannolikt av underordnad betydelse vilken kommun i storstadsregionen de bor i. Valet av bostad har mer karaktären av sökandet efter en plats som uppfyller ställda krav.

I ett viktigt avseende skiljer sig residensstäderna från övriga kommuner i Sverige. Medan de flesta kommuner i landet domineras av ett politiskt block kännetecknas 14 av residenskommunerna av återkommande växling vid makten sedan år 1970. Sex av kommunerna dominerades av vänstern medan fem dominerades av högern. Förortskommunerna hade en betydligt större politisk stabilitet. Endast sju förortskommuner kännetecknades av återkommande växling vid makten. Bland de övriga fanns en påtaglig borgerlig övervikt. 19 kommuner var högerdominerade medan fyra dominerades av vänstern. Det finns ett påtagligt samband mellan befolkningens utbildningsnivå och politisk struktur. I de högerdominerade förortskommunerna låg utbildningsnivån i genomsnitt 64 procent över riksgenomsnittet medan motsvarande siffra för vänsterdominerade kommuner var 19 procent under riksgenomsnittet.

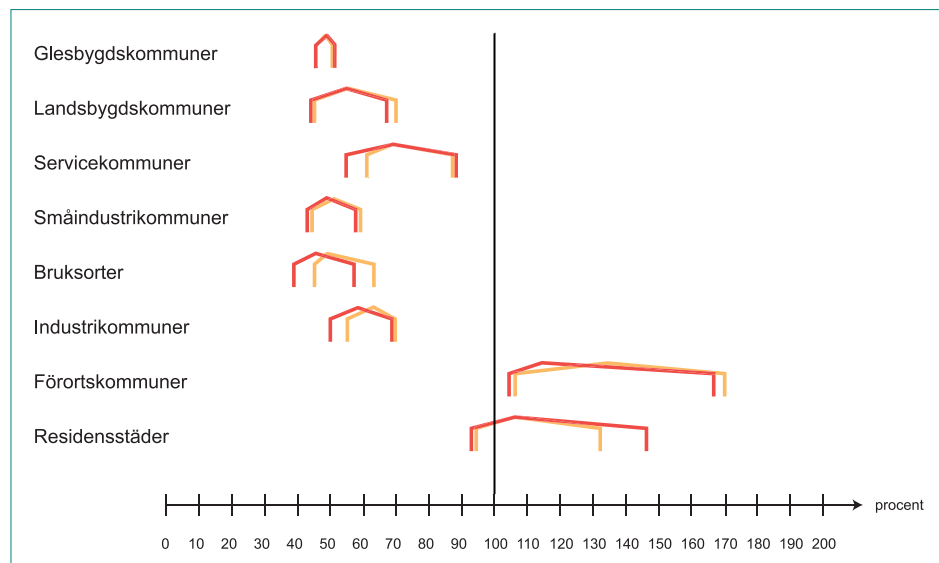
En föreställning som fanns under 1980-talet var att det framväxande kunskaps-samhället skulle bli ett samhälle uppbyggt av en dualistisk ekonomi. En högteknologisk, kunskapsintensiv sektor som förväntades vara geografiskt väl sammanhållen och koncentrerad till en handfull storstads- och universitetsregioner. Stockholms-, Göteborgs-, Malmö/Lund-, Linköpings- och Umeå/Luleåregionerna räknades till denna grupp (de Geer m.fl. 1986). Resten av landet förväntades präglas av en geografiskt utspridd traditionell sektor. Utvecklingen förväntades bli polariserad och motsättningarna mellan centrum och periferi öka.

I vissa avseenden har utvecklingen också blivit sådan. Nya kunskapsintensiva sektorer som bioteknologi uppvisar en stark koncentration till ett fåtal storstads- och universitetsregioner. Skillnaden i utbildningsnivå mellan olika typer av regioner är också signifikant. Medan andelen av arbetskraften med högskoleutbildning i residensstäderna med förorter uppgår till 18,2 procent är motsvarande siffra för övriga landet 8,4 procent. Andelen högskoleutbildade är mer än dubbelt så hög i residensstäder med förorter som i resten av landet. Siffrorna ger en bild av ett dualt Sverige, där 70 procent av de högskoleutbildade återfinns i residensstäder med förorter. I de fem storstads- och universitetsregionerna uppgår

andelen högskoleutbildade till 20 procent, vilket innebär att 56 procent av den högskoleutbildade arbetskraften i landet finns i dessa regioner.

FIGUR 3.

Andel högutbildade (minst treårig examen) indexerade efter kommuntyp år 1985 (gult) respektive år 2000 (rött). Index 100 visar rikets andel högutbildade. Husens väggar visar övre respektive undre kvartil och taknocken visar medianvärdet.

Statistiken antyder att polariseringen när det gäller utbildningsnivån uppstod redan innan 1980-talet. Samhällets utveckling sedan dess har inte påtagligt förstärkt tendensen. Koncentrationen av högskoleutbildade till residensstäder med förorter har endast ökat marginellt sedan år 1985. Den geografiska koncentrationen återspeglar därför förhållanden som också spelade en roll i det gamla Sverige. En sådan viktig faktor är den offentliga sektorn, som av tradition är den i särklass mest utbildningsintensiva. Professionsutbildningar med högskolestatus som lärar-, socionom-, läkar- och vård-, samt prästutbildningar, etc., levererar en stor andel av de anställda till den offentliga tjänsteproduktionen. Sektorn är till stor del ett kommunalt ansvar, varför en utbyggnad av den offentliga tjänsteproduktionen leder till ökad efterfråga på högskoleutbildade i alla typer av kommuner. Sysselsättningsstillväxten inom offentlig sektor skulle därför kunna förklara varför den geografiska koncentrationen av högskoleutbildade inte ökat.

Förklaringen stöds emellertid inte av statistiken. Sysselsättningen inom den offentliga sektorn är i stället fem procent lägre idag än år 1985. Sysselsättningen inom den privata sektorn har under samma period ökat något. Bakom dessa små förändringar i sysselsättningen döljer sig emellertid större strukturella omvandlingar. Inom den privata sektorn uppvisar särskilt den utbildningsintensiva tjänstesektorn tillväxt, medan sysselsättning i mindre utbildningsintensiva verksamheter som tillverknings- och byggnadsindustrin minskat. På motsvarande sätt har sysselsättningsminskningen inom den offentliga sektorn i första hand drabbat lågutbildad personal, medan efterfrågan på högskoleutbildad personal fortsatt att öka.

Residensstäderna med vidhängande förortskommuner utmärks av att arbetskraften i kommunerna har en hög utbildningsandel, vilket delvis återspeglar att det finns universitet och högskolor i huvuddelen av dessa städer. Städerna drar till sig ungdomar som skall studera. Utflödet av examinerade studenter bidrar i sin tur till att orterna blir attraktiva lokaliseringssorter för kunskapsintensiva verksamheter. Orterna hamnar i en självförstärkande expansion. Högskolorna attraherar ungdomar medan utflödet av nyutexaminerade studenter lockar till sig företag, vilket i sin tur lockar till sig också andra kategorier av människor. En stor andel ungdomar och en växande befolkning bidrar till att främja såväl utbudet av restauranger och pubar, etc., som butiker, vilket i sin tur ytterligare ökar attraktionen. Den stora andelen yngre människor bidrar också till ett stabilt födelseöverskott.

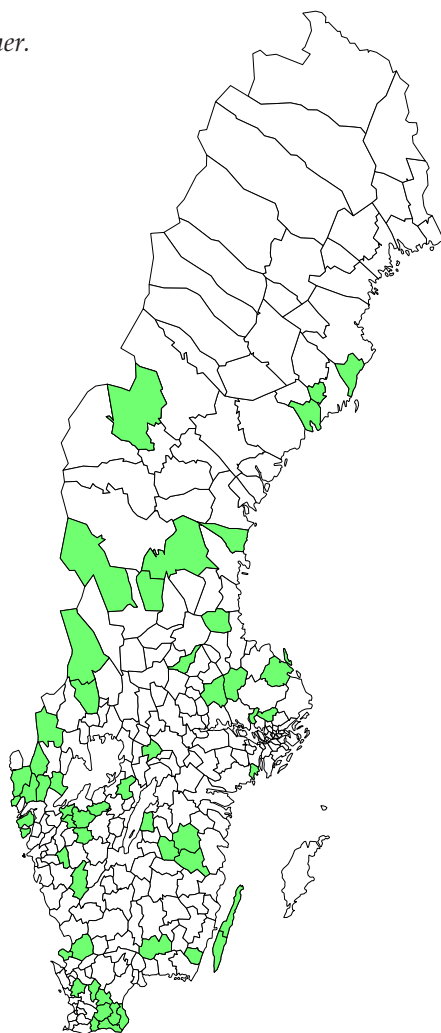
Det förefaller som om befolkningsökningen i residensstäderna kommer att fortsätta under överskådlig tid. Det innebär emellertid inte att alla residensstäder kommer att växa. Små residensstäder utan en växande högskola saknar många av de attribut som kännetecknar växande residensstäder.

Landsbygdens renässans

Befolkningssiffrorna ger en bild av att landsbygdskommuner upplevt en renässans efter år 1975. Befolkningsökningen är i samma storleksordning som i residensstäderna. Medan endast nio av 55 landsbygdskommuner redovisade befolkningstillväxt mellan 1950 och 1975 har antalet efter år 1975 ökat till 33. I några fall är

KARTA 5.

Landsbygdskommuner.

förändringen dramatisk. Befolkningen i Borgholm, Sotenäs, Tanum och Krokombinsade med mer än 20 procent under perioden 1950–1975. Under det efterföljande kvartssekleet ökade befolkningen med 5–10 procent. Huvudorsaken är de lokala arbetsmarknadernas geografiska utvidgning, som har öppnat för nya möjligheter att kombinera ett liv på landet med en urban livsstil. Alternativet framstår som intressant särskilt för personer över 30 år. Att många landsbygdskommuner har ett inflyttningsöverskott i åldrarna 0–15 år indikerar att barnfamiljer är en viktig kategori bland dem som flyttar. En fördjupad analys av landsbygdskommunerna visar stora olikheter mellan dem.

De landsbygdskommuner som uppvisar den största befolkningstillväxten har i allmänhet omvandlats till förorter sedan år 1975. Av de 17 landsbygdskommuner vars befolkningstillväxt översteg tio procent är det endast fyra – Båstad, Laholm, Östhammar och Ystad – som år 2000 hade en utpendling som understeg 40 procent av befolkningen. Landsbygdskommunernas nyvunna tillväxt förklaras i huvudsak med att de integrerats i större lokala arbetsmarknader. Deras inflyttningsstruktur påminner också om förortskommunernas. En stor del av inflyttningsöverskottet finns i åldersgruppen 30–39 år. I några kommuner som Öckerö och Hörby är det den enda åldersgrupp som uppvisar inflyttningsöverskott. I viss utsträckning återspeglar det att stigande bostadspriser i den lokala arbetsmarknadens centrum tvingar ut vissa grupper till omgivande landsbygdskommuner, som inom acceptabelt pendlingsavstånd erbjuder intressanta bostadsalternativ till överkomliga priser.

Många landsbygdskommuner uppvisar inflyttningsöverskott också i åldersgruppen 45+. Trosa, Båstad, Tjörn och Orust är några exempel. Förutom att attrahera unga familjer förmår de dra till sig äldre personer som söker det goda livet. Sotenäs och Tanum är exempel på landsbygdskommuner där tillväxten åstadkoms genom ett inflyttningsöverskott i åldersgruppen 55+. Dessa landsbygdskommuner erbjuder i första hand en livsmiljö som attraherar personer som dragit sig tillbaka från arbetslivet.

Också en del av de landsbygdskommuner som inte lyckats bryta befolkningsminskningen, som Torsby och Tingsryd, har ett inflyttningsöverskott i åldersgruppen 55+, vilket kan tolkas som att det finns ett stort inslag av återflyttare. I dessa fall är inflyttningsöverskottet emellertid inte tillräckligt stort för att kompensera för utflyttningsöverskottet i övriga åldersgrupper.

Torsby och Tingsryd tillhör en grupp av nio landsbygdskommuner där utpendlingen understiger 25 procent. Endast Sotenäs i denna grupp av landsortskommuner uppvisar en befolkningstillväxt. Siffrorna understryker den roll som tillgången till en större lokal arbetsmarknad spelar för landsbygdskommunerna. Attraktiva landsbygdskommuner förmår kombinera en naturnära bostadsmiljö med närhet

till acceptabla försörjningsmöjligheter. Primärnäringarna ger i dag försörjningsmöjligheter endast för en marginell del av befolkningen i landsbygdskommuner.

Landsbygdskommunerna kännetecknas av en låg utbildningsnivå. År 2000 hade åtta procent av arbetskraften högskoleutbildning. Utbildningsnivån var då inte i paritet med riksgenomsnittet i någon landsbygdskommun. I 19 av de 55 landsbygdskommunerna var andelen högskoleutbildade i arbetskraften mindre än hälften av riksgenomsnittet. Störst andel högskoleutbildade hade Båstad, följt av Höör, Simrishamn, Ystad och Sigtuna. Medan utbildningsnivån låg fyra procent under riksgenomsnittet i Båstad var den 20 procent under riksgenomsnittet i Sigtuna. Det faktum att många landsbygdskommuners relativa utbildningsnivå sjönk trots befolkningsökning indikerar att högutbildade varit underrepresenterade bland dem som flyttar till landsbygdskommuner. Håbo, Sigtuna och Orust är exempel på landsbygdskommuner där en stark befolkningstillväxt kombineras med en relativt sett sjunkande utbildningsnivå. Öckerö, Ystad, Sotenäs, Mörbylånga och Krokomb är exempel på landsbygdskommuner där utbildningsnivån ökat snabbare än i riket. De har en förhållandevis stor andel med högskoleutbildning bland inflyttarna.

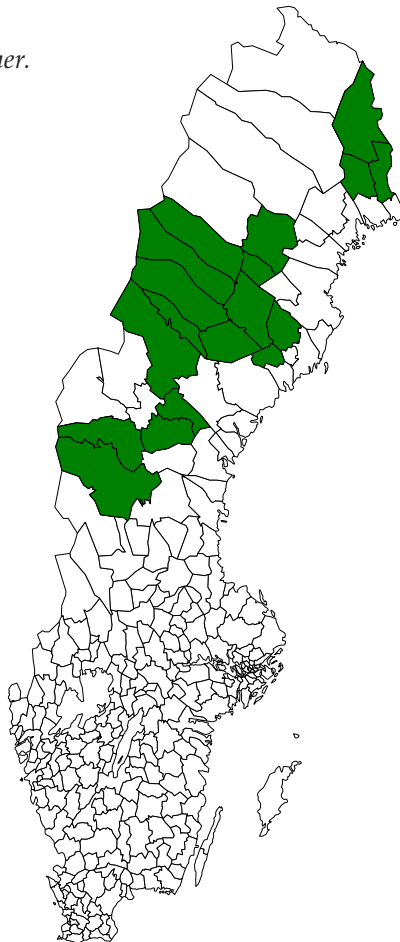
Landsbygdskommunerna kännetecknas av att majoriteten av dem har en stark borgerlig dominans. I 41 av kommunerna dominerar de borgerliga partierna, företrädesvis med centerpartiet som största parti. Detta återspeglar landsbygdskommunernas historiska rötter. I fem av landsbygdskommunerna finns en stark vänsterdominans, medan resterande nio kommuner präglas av återkommande växling i majoritetsförhållanden. Den enda landsbygdskommunen med en permanent vänstermajoritet sedan 1970-talet är Torsby.

Glesbygdens fortsatta avfolkning

Glesbygdskommunerna utmärks av att en stor andel av befolkningen bor i mindre samhällen utanför kommuncentrumen. I fyra av glesbygdskommunerna – Berg, Bräcke, Härjedalen och Ragunda – bor mindre än en fjärdedel av invånarna i centralorten. Extremen är Bergs kommun där endast tolv procent av befolkningen

KARTA 6.

Glesbygdskommuner.

bor i centralorten. Av kommunens 8 200 invånare bor 7 200 utanför kommuncentrumet. Med en centralort som har mindre än 1 000 invånare utmärker sig Berg. I kommunen finns ytterligare sex tätorter med mer än 200 invånare. Tillsammans bor det 2 500 invånare i kommunens sju tätorter. 70 procent av Bergs invånare bor följaktligen på landsbygden.

Glesbygdskommunernas bosättningsmönster gör att även i de största glesbygdskommunerna är centralorterna små. Av Strömsunds 13 900 invånare bor endast 3 700 i centralorten Strömsund. 3 800 invånare återfinns i sju andra tätorter med 200–800 invånare. Övriga 6 400 invånare finns utspridda på en yta som motsvarar Östergötlands län.

I fyra av glesbygdskommunerna – Lycksele, Malå, Åsele och Arvidsjaur – bor mer än hälften av befolkningen i kommunernas centralorter. Befolkningskoncentrationen till Lycksele centralort med 8 700 invånare är den i särklass största tätorten bland glesbygdskommunerna. Som nummer två kommer Arvidsjaur med 4 700 invånare. Malå och Åsele kännetecknas av att de med cirka 3 600 invånare tillhör de mindre glesbygdskommunerna. Befolkningskoncentrationen gör att kommuncentrumen i båda fallen har en befolkning som överstiger 2 000 personer.

Bjurholm och Sorsele utmärker sig genom att de har en liten befolkning som är utspridd i kommunen. Befolkningen understiger 1 500 personer i kommunernas största tätorter. Kommuner med så små centralorter aktualiserar frågan om vilken storlek på en tätort som krävs för att en acceptabel servicenivå skall kunna upprätthållas.

Glesbygdskommunerna skiljer sig i två avseenden från landsbygdskommunerna. Den första skillnaden är att deras politiska landskap är annorlunda. 13 av 18 kommuner har sedan 1970-talet en permanent majoritet för vänstern. Berg, Bjurholm och Vindeln har en stabil högermajoritet, medan Sorsele och Storuman kännetecknas av skiftande majoritetsförhållanden.

Den andra skillnaden är att olikheten i utvecklingsmönstren består. Vändningen i landsbygdskommunernas utveckling sedan år 1975 saknar motsvarighet bland glesbygdskommunerna. Beskrivningen av orsakerna till landsbygdens renässans ger också svaret på varför något motsvarande inte skett i glesbygdskommunerna. Särprägelns hos dem är deras isolerade geografiska läge, långt från större lokala arbetsmarknader. Pendlingsmöjligheterna är begränsade. I fyra av 18 glesbygdskommuner överstiger utpendlingen 20 procent av arbetskraften. I två av kommunerna – Lycksele och Härjedalen – understiger den tio procent. Därför är det knappast förvånande att befolkningsminskningen sedan år 1975 varit i paritet med minskningen mellan 1950 och 1975. Ingen glesbygdskommun uppvisar en befolkningsökning.

Det krävs stor fantasi för att kunna hitta positiva utvecklingstendenser hos glesbygdskommunerna. Att antalet personer med högskoleutbildning ökat med 52 procent sedan år 1985 skulle kunna vara ett sådant glädjeämne. I tio av de 18 glesbygdskommunerna har antalet högskoleutbildade ökat mer än i riket som helhet. Ökningen av antalet akademiker är särskilt stor i Bjurholm. Det råder dock akut brist på kvalificerad arbetskraft i många glesbygdskommuner och trots ökningen av antalet högskoleutbildade så är andelen högskoleutbildade mindre än hälften av riksgenomsnittet. Ett annat glädjeämne skulle kunna vara att 16 av 18 glesbygdskommuner redovisar en reducerad takt i befolkningsminskningen under perioden 1975–2000, jämfört med de föregående tjugofem åren. Endast i två kommuner – Lycksele och Storuman – ökade takten i befolkningsminskningen. Glädjen förtas av att det i de flesta fall var fråga om en förändring från en mycket stor minskning till en stor minskning. I två kommuner – Berg och Vilhelmina – var det fråga om en signifikant förändring. En befolkningsminskning med 20–30 procent 1950–1975 minskade till 8–9 procent 1975–2000. I de övriga glesbygdskommunerna översteg befolkningsminskningen tio procent.

Flyttningsmönstret i Berg och Vilhelmina visar att kommunerna under enstaka år uppvisat ett litet inflyttningsöverskott, framför allt i åldersgruppen 30–39 år, med ett inflyttningsöverskott också i åldersgruppen 0–9 år. I kommuner med större befolkningsminskningar finns det ett utflyttningsöverskott i alla åldersgrupper. Glesbygdskommunernas situation förvärras av att ålderspyramiden leder till att kommunerna redovisar ett kroniskt underskott i naturlig befolkningsförändring. Bara för att upprätthålla en stabil befolkning krävs ett inflyttningsöverskott. I Bergs kommun understeg antalet födda antalet döda med i genomsnitt 56 personer per år under perioden 1975–2000. Motsvarande siffror för Vilhelmina och Pajala var åtta respektive 45 personer. Av glesbygdskommunerna är det endast Lycksele som uppvisar en naturlig befolkningsökning. Denna ökning uppgick till i genomsnitt fyra personer per år under perioden 1975–2000.

Ur tillväxtsynpunkt avviker två av glesbygdskommunerna markant från de övriga. Sorsele och Härjedalen förmår kombinera ekonomisk tillväxt och minskad befolkning under 1990-talet. I övriga glesbygdskommuner är tillväxten negativ. Särskilt tillväxten i Sorsele är anmärkningsvärd, då den är den tredje högsta bland lokala arbetsmarknader i Norrland. Endast Umeåregionen och Gävlerregionen uppvisar en högre ekonomisk tillväxt, medan tillväxten i Luleå-, Östersunds- och Sundsvallsregionerna är 30–40 procent lägre. Statistiken förmedlar en bild av Sorsele som ett norrländskt Gnosjö. Kommunens problem är uppenbart inte en svag ekonomisk dynamik. Trots avsevärt bättre tillväxt än grannkommunen Storuman så uppvisar Sorsele ändå en lika stor befolkningsminskning som Storuman.

Det primära problemet är att Sorsele uppenbart, av allt för många yngre människor, inte upplevs som en attraktiv bosättningsort. Utflyttningen sker i första hand

i åldersgruppen 15–29 år. Benägenheten att lämna kommunen är något högre bland kvinnor än bland män. Det inflyttningsöverskott som redovisas i åldersgruppen 40–59 år är inte tillräckligt stort för att kompensera för utflyttningen av ungdomar. Situationen förvärras av ett underskott i den naturliga befolkningsförändringen som under 1990-talet uppgick till i genomsnitt 22 personer per år. Detta innebär att två tredjedelar av Sorseles befolkningsminskning under 1990-talet förklaras av att antalet döda översteg antalet födda i kommunen.

Glesbygdskommunerna har genomlevt en dramatisk befolkningsminskning under de senaste femtio åren. Tre av kommunerna – Åsele, Pajala och Överkalix – har mer än halverat sin befolkning. Stora glesbygdskommuner har drabbats lika hårt som små. Pajala är ett exempel på detta. År 1950 var kommunen med 15 200 den tredje största glesbygdskommunen. Vid sekelskiftet uppgick befolkningen till 7 500 invånare, vilket gör Pajala till den femte största glesbygdskommunen. Strömsund har under hela perioden behållit positionen som den största glesbygdskommunen, men befolkningen har minskat från 25 100 till 13 900 sedan år 1950. År 1950 fanns det elva glesbygdskommuner med en befolkning som översteg 10 000 invånare. År 2000 har antalet reducerats till tre. År 1950 fanns det ingen glesbygdskommun med färre än 5 000 invånare. Femtio år senare är antalet sex.

Den stora befolkningsminskningen i glesbygdskommunerna har medfört att kommunerna fått en ålderstigen befolkning. I samtliga glesbygdskommuner överstiger andelen av befolkningen som är äldre än 65 år riksgenomsnittet. Med 29 procent av befolkningen i denna åldersgrupp är Bjurholm den kommun som har den högsta andelen i åldern 65+. En stor andel äldre i befolkningen bidrar till att andelen sysselsatta inom vård och omsorg är signifikant högre än i andra typer av kommuner. Mer än var femte sysselsatt återfinns inom vård och omsorg i glesbygdskommunerna. Störst andel har Lycksele, där var tredje sysselsatt arbetar inom vård och omsorg. Den stora andelen sysselsatta inom vård och omsorg bidrar till att öka den offentliga sektorns betydelse för sysselsättningen. I sex av glesbygdskommunerna svarar den offentliga sektorn för mer än 40 procent av sysselsättningen. Utvecklingen innebär att en växande andel av arbetskraften är verksam med att ta hand om en åldrande befolkning.

Utvecklingen under de gångna femtio åren gör det svårt att se ljuspunkter för glesbygdskommunernas framtid. Under de senaste femtio åren har befolkningen i glesbygdskommuner minskat med nästan 39 procent. Fortsätter trenden innebär det att befolkningen om tjugofem år kommer att vara hälften så stor som för femtio år sedan. Uppskattningsvis sex av kommunerna kommer att ha en befolkning som understiger 3 500 personer. Frågan om hur kommuner avvecklas kommer att bli en politisk realitet. I praktiken kommer en avveckling sannolikt att ske genom en fusion. Små kommuner inkorporeras i angränsande kommuner och kommuncentrumet omvandlas till kommundelscentrum. Dilemmat är att angränsade kommuner också är små. Med ett avstånd på sju mil mellan de små

centralorterna låter det inte övertygande att en fusion mellan Sorsele och Storuman kan ge orterna ökad styrka att möta framtiden. En sammanslagning leder inte till att glesheten blir mindre. Den huvudsakliga effekten blir att ett gammalt kommuncentrum reduceras till en perifer tätort i en kommun som till ytan blir obetydligt mindre än Värmland.

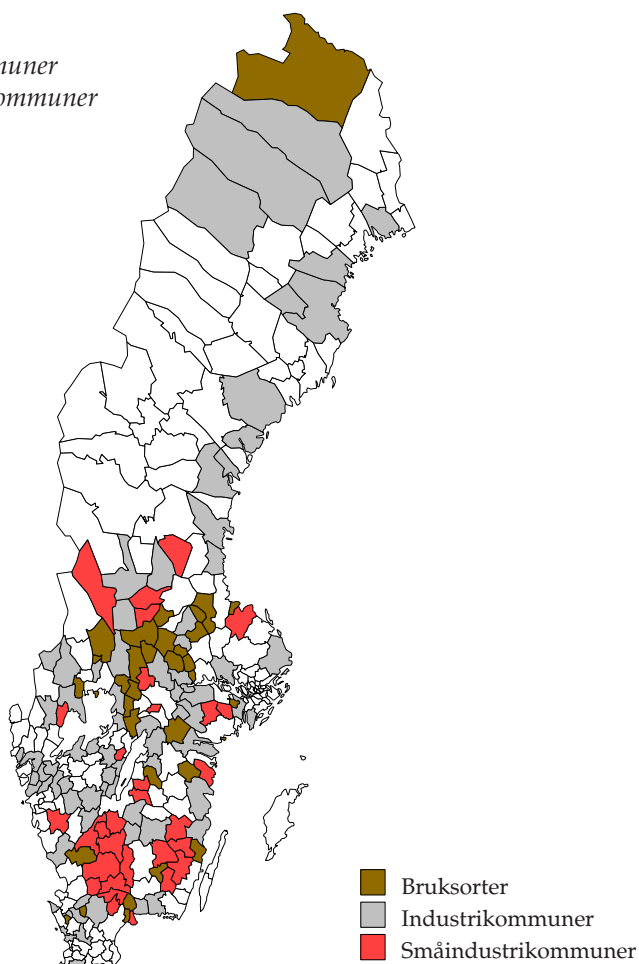
För att bryta avfolkningen av glesbygdskommunerna krävs det förändringar i värderingar av vad som kännetecknar en attraktiv livsmiljö. Hoppet står till att vildmark i framtiden kommer att framstå som attraktiv för fler människor.

Industrikommunernas stagnation och tillbakagång

Med tanke på att sysselsättningen inom tillverkningsindustrin minskade med knappt 300 000 personer, eller 27 procent, mellan 1975 och år 2000 är det knappast förvånande att befolkningstillväxten i industrikommunerna upphörde. En befolkningsökning på elva procent mellan 1950 och 1975 ersattes av nolltillväxt.

KARTA 7.

*Diversifierade industrikommuner
(industri- och småindustrikommuner
samt bruksorter).*

Bruksorterna drabbades av en kraftig befolkningsminskning, medan befolkningen i såväl de större industrikommunerna som småindustrikommunerna ökade marginellt. Bruksorterna tillhörde, tillsammans med glesbygdskommunerna, utvecklingens förlorare efter år 1975. Befolkningsminskningen i bruksorterna kom efter en 25-årsperiod med stark befolkningstillväxt. Många av den gamla tidens vinnare omvandlades till den nya tidens förlorare. Oxelösund, Olofström, Karlskoga, Laxå, Hallstahammar och Kiruna är typiska representanter för denna grupp.

Industrikommunerna kännetecknas av att andelen akademiker i arbetskraften är avsevärt lägre än i riket som helhet. Industrikommunernas relativa position har försämrats sedan mitten av 1980-talet. Utbildningsnivån hos arbetskraften i bruksorter och småindustrikommuner är endast marginellt högre än i glesbygdskommunerna. Endast en industrikommun – Höganäs med 14,3 procent av arbetskraften med akademisk utbildning – hade år 2000 en utbildningsnivå som översteg riksgenomsnittet. Huvudorsaken till detta är att kommunens södra del med det gamla fiskesamhället Viken utvecklats till ett expansivt förortssamhälle befolkat av välutbildade personer med arbete i Helsingborg.

Kontrasten till Höganäs är de 60 industrikommuner vars arbetskraft har en mindre än hälften så stor andel högskoleutbildade som i riket som helhet. Av de totalt elva kommuner där andelen akademiker år 2000 understeg fem procent av arbetskraften var nio industrikommuner. Markaryd, Bjuv, Åstorp, Eda, Grums, Laxå, Hällefors, Vansbro och Ovanåker hade den lägsta andelen högskoleutbildade i arbetskraften. De övriga två kommunerna i denna grupp var landsortskommunerna Vara och Älvdalen.

Det finns påtagliga politiska skillnader mellan de tre typerna av industrikommuner. Medan nästan alla bruksorter under lång tid dominerats av vänstern, så domineras en majoritet av småindustrikommunerna av högern. Bland bruksorterna är det endast i Perstorp och Hylte som borgerliga partier varit i majoritet under en längre tid. Bland småindustrikommunerna är vänsterblocket traditionellt dominerande i Emmaboda, Östra Göinge, Nybro, Sölvesborg och Nora. Bland övriga industrikommuner är bilden mer splittrad, men en övervikt har vänstermajoritet. Exempel på typiska vänsterkommuner bland dessa är Södertälje, Eskilstuna, Motala, Oskarshamn, Karlshamn, Landskrona, Trollhättan, Filipstad, Köping, Hedemora, Hudiksvall, Kramfors, Örnsköldsvik, Skellefteå och Piteå. Det borgerliga blocket är starkt, företrädesvis i mindre industrikommuner, och under en lång tid har det funnits en borgerlig majoritet i kommuner som Hjo, Tranemo, Ulricehamn, Skövde, Hässleholm, Säfte och Mora.

Spridningen när det gäller utvecklingen inom gruppen industrikommuner är stor. Medan 14 industrikommuner uppvisar en befolkningsminskning på mer än 20 procent, redovisar 13 industrikommuner en befolkningsökning som överstiger

20 procent. Gemensamt för industrikommuner med stor befolkningsminskning är att utpendlingen är förhållandevis liten. Endast tre av de fjorton kommunerna hade en utpendling som översteg 20 procent. Av de 14 kommunerna var tio bruksorter. I tre industrikommuner minskade befolkningen med mer än 25 procent. Bruksorten Hällefors toppade listan med en befolkningsminskning på 29 procent eller 3 800 personer. Ingen annan kommun i Sverige uppvisar en så stor befolkningsminskning under denna period. Endast tre bruksorter hade en bättre befolkningsutveckling under perioden 1975–2000 än under de föregående tjugofem åren. Ljusnarsberg, Boxholm och Storfors utmärks av att de hade en kraftig befolkningsminskning mellan 1950 och 1975. Minskningen har fortsatt men takten i den har reducerats.

En förklaring till befolkningsminskningen i bruksorter, som ofta återkommer i den allmänna debatten, är minskningen av sysselsatta inom industrin. Industrins friställningar har tvingat arbetslösa arbetare att flytta till andra kommuner. Verkligheten är emellertid en annan. Endast en marginell andel av alla som flyttar till en annan kommun är arbetslösa som får nytt arbete. Majoriteten av dem som flyttar är sådana som har ett arbete och som flyttar till ett annat arbete. Därmed inte sagt att det var ett nytt arbete som genererade flyttningen. Effekterna på befolkningsstorleken av sysselsättningsminskningen inom industrin är mindre direkta. En orsak är ungdomars ökade svårigheter att få arbete. Neddragningar inom industrin leder till att företagen rekryterar färre, vilket gör det svårare för kommunens ungdomar att, som varit brukligt, erbjudas arbete på bruket. Denna effekt av sysselsättningsminskningen inom industrin är påtaglig. Frågan är emellertid hur viktig den är som förklaring till befolkningsminskningen.

En fördjupad analys av utvecklingen i Hällefors kan ge insikt. Hällefors är en bruksort, där bergsbruk och järnframställning under lång tid varit huvudnäring. Bergsbruket har numera upphört medan produktionen vid järnbruket fortgår. Ovako Steel och kommunen är kommunens två helt dominerande arbetsgivare. Under åren 1950–1975 ökade befolkningen åtta procent. Strukturomvandlingen av stålindustrin under 1970-talet drabbade orten hårt och bidrog till den stora befolkningsminskningen sedan år 1975. Utbildningsnivån är mycket låg. 4,6 procent av arbetskraften har högskoleutbildning, vilket motsvarar en tredjedel av riksgenomsnittet. I slutet av 90-talet lämnade 16 procent av kommunens invånare i åldersgruppen 16–24 år kommunen varje år. Motsvarande andel i åldersgruppen 25–34 år var elva procent. Visserligen förekom också en betydande inflyttning i dessa åldersgrupper men nettoutflyttningen uppgick till fyra respektive tre procent årligen. Ett inflyttningsöverskott redovisades först bland personer äldre än 55 år. Flyttningsbenägenheten i denna åldersgrupp är emellertid avsevärt lägre än i yngre åldersgrupper. Den årliga in- respektive utflyttningen i åldersgruppen 55+ understeg en procent av befolkningen i åldersgruppen. Inflytt-

ningsöverskottet utgjorde därför mindre än tio procent av nettoutflyttningen i åldersgruppen 16–54 år. Hällefors attraktivitet för folk i övre medelåldern kunde inte kompensera för kommunens brist på attraktivitet bland ungdomar.

En följd av utflyttningen är att befolkningens åldersstruktur "förgubbas". Sålunda har antalet invånare i Hällefors i åldersgruppen 16–34 år minskat med 46 procent sedan år 1975, samtidigt som befolkningen i åldersgruppen 65+ i stort sett är oförändrad. Resultatet har blivit att kommunen fått en allt skevare åldersfördelning. Åldersgruppen 65+ var år 1975 17 procent av kommunens befolkning, och hade ökat till 24 procent år 2000. Det är nio procentenheter större än i riket. Under samma period minskade andelen av befolkningen i åldersgruppen 16–34 från 23 till 19 procent. Hällefors hade, tillsammans med bruksorterna Munkfors och Hagfors, lägst andel ungdomar i åldern 16–24 år bland Sveriges kommuner.

En enkätundersökning om ungdomars föreställningar om att leva i Hällefors visar att endast var fjärde ungdom i åldern 10–16 år säger sig vilja bo i Hällefors i vuxen ålder. Ungdomarnas vilja att bo kvar i kommunen minskar med stigande ålder. Medan 43 procent av tio- och elvaåringarna anger att de tänker bo kvar i Hällefors är motsvarande siffra endast tre procent bland femton- och sextonåringarna. Endast tio procent av ungdomarna anger att de kan tänka sig att i vuxen ålder komma tillbaka till kommunen. Den helt dominerande inställningen bland ungdomar i årskurs nio är att Hällefors är en plats som skall överges (Trondman 2000).

Man skall emellertid inte dra slutsatsen att kommunen töms på personer i åldersgruppen 16–24 år. Bland ungdomar som inte vuxit upp i Hällefors är bilden av kommunen annorlunda, varför intresset för att leva där kan vara större. Flyttningstatistiken visar att samtidigt som utflyttningen är i särklass störst i åldersgruppen 16–24 år, så är inflyttningen till Hällefors i denna åldersgrupp också större än i någon annan åldersgrupp. Problemet kan därför omformuleras. Det handlar inte om att ungdomar väljer att lämna kommunen utan om att skillnaden mellan strömmen av ungdomar ut från kommunen och in till kommunen är för stor. Sannolikt är det enklare att öka inflyttningen till kommunen än att minska utflyttningen bland ungdomarna i kommunen.

Situationen i Hällefors är troligen inte unik för Hällefors, utan återspeglar situationen i många mindre kommuner som inte utgör en integrerad del av en stor lokal arbetsmarknad. Bruksorter som Hofors, Hagfors, Munkfors och Laxå, småindustrikommuner som Markaryd, Hultsfred, Högsby och Emmaboda, landsbygdskommuner som Torsby, Nordanstig, Tingsryd och Ljusdal samt glesbygdskommuner som Åsele, Överkalix, Bjurholm och Pajala befinner sig i motsvarande situation.

Ovanstående beskrivning frestar till slutsatsen att bruksorternas stora problem är att allt för få upplever dem som attraktiva boendemiljöer. Intrycket stärks av

att av de nio brukskommuner som omvandlats till förortskommuner är det endast tre – Nykvarn, Hammarö och Bromölla – som redovisar befolkningsökning. Det faktum att befolkningen i de andra brukskommunerna minskar, trots en stor utpendling, kan tolkas som att huvuddelen av pendlarna redan bor i kommunen. En empirisk studie av pendlingsmönster styrker detta (Arena för tillväxt och Svenska Kommunförbundet 2003). Alla de aktuella tio brukskommunerna utom Nykvarn och Hammarö präglas av att karriärpendling är förhållandevis större än boendependling. Med karriärpendling menas att personer börjar pendla i samband med att de bytt arbete, medan boendependling innebär att pendlingen är en följd av man bytt boendeort. Nytt arbete är följaktligen en vanlig orsak till pendling i brukskommuner. Pendling blir en strategi för att kunna stanna kvar, mer än ett uttryck för att nya hushåll söker sig till kommunen. I dessa fall återspeglar sålunda den stora pendlingen att kommunen, av personer i andra kommuner, inte upplevs erbjuda en attraktiv boendemiljö.

Även om de diversifierade industrikommunerna och småindustrikommunerna klarat sig bättre än bruksorterna har deras befolkningstillväxt försvagats. Antalet kommuner som redovisar en befolkningsminskning har ökat från 36 under perioden 1950–1975 till 56 för perioden 1975–2000. Några av kommunerna, exempelvis Kramfors, Filipstad, Hultsfred och Uppvidinge, uppvisar en permanent befolkningsminskning sedan år 1950, ett mönster som påminner om glesbygdskommunernas. Det är kommuner vars industri varit specialiserad inom områden som sedan länge varit mogna.

Andra kommuner redovisar en kraftig omsvängning från befolkningsökning till minskning, ett mönster som påminner om bruksorternas. Sundsvall, Eskilstuna, Oskarshamn och Landskrona tillhör denna grupp. Bland småindustrikommunerna uppvisar Markaryd, Tibro, Östra Göinge och Tranås motsvarande mönster. Kännetecknande för nästan alla industrikommuner är att de har ett utflyttningsöverskott i åldersgruppen i 16–24 år. Undantagen är några enstaka större kommuner som Södertälje, Trollhättan, Skövde och Sundsvall. Utvecklingen i Eskilstuna och Norrköping går sedan några år i samma riktning. I Borås, Trollhättan och Sundsvall bidrar högskolornas expansion till ett ökat inflyttningsöverskott bland 19–20-åringar. Den ekonomiska strukturen i de stora industrikommunerna med högskola uppvisar allt större likhet med residensstäderna. Också andelen arbetskraft med akademisk utbildning har i Borås, Trollhättan och Sundsvall vuxit snabbare än i riket sedan år 1985. Från att ha haft en andel akademiker som motsvarade 66–68 procent av riksgenomsnittet år 1985 har andelen i Trollhättan och Borås stigit till 72–74 procent år 2000. Motsvarande siffror för Sundsvall är 79 procent år 1985 och 84 procent år 2000.

När det gäller de expansiva industrikommunerna har hälften av dem omvandlats till förorter sedan år 1975. Hammarö, Stenungsund, Kungälv, Nynäshamn,

Eslöv och Höganäs är illustrerande exempel. Befolkningsökningen återspeglar expansionen på den lokala arbetsmarknaden. En fjärdedel av kommunerna ingår inte i, men angränsar till, större lokala arbetsmarknader och har därför ett stort inslag av utpendling. Alingsås, Enköping, Hjo, Trelleborg och Nora har en utpendling på mellan 30 och 40 procent. Till denna grupp räknas också Norrtälje och Leksand, vars utpendling överstiger 25 procent. Befolkningsstillväxten kan förklaras med de kvaliteter, exempelvis i form av bostadsmiljöer, som kommunerna erbjuder. Vari dessa kvaliteter består varierar mellan kommunerna.

För Norrtälje, Stenungsund, Höganäs och Hjo handlar det om attraktiva bostadsmiljöer nära vattnet i ett mindre samhälle. Leksand erbjuder en särpräglad landsbygdsbebyggelse, medan kommuner som Kungälv, Eslöv, Alingsås, Trelleborg och Enköping tillhandahåller ett förhållandevis billigt boende i närheten av en överhettad storstadsregion. Dessa kvaliteter bidrar till att många väljer att pendla även om avstånden till en större lokal arbetsmarknad är förhållandevis stora. Resterande sex expansiva industrikommuner växer helt på egna meriter.

Gemensamt för expansiva industrikommuner är att det finns ett utflyttningsöverskott i åldersgruppen 16–25 år. Det kompenseras i de flesta kommunerna av ett inflyttningsöverskott i åldersgruppen 30–49 år. Två industrikommuner avviker från mönstret. Gnosjö kännetecknas av att inflyttningsöverskottet är koncentrerat till åldersgruppen 26–35 år och siffrorna kan tolkas som ett uttryck för att Gnosjö är en kommun dit man flyttar i första hand av arbetsmarknadsskäl. Det lokala näringslivets arbetskraftsefterfrågan attraherar företrädesvis lågutbildad arbetskraft. Tolkningen stöds av att migrationen till och från Gnosjö ligger 30 procent högre än riksgenomsnittet. Gnosjö framstår som en ort som man väljer att stanna i under några år innan man drar vidare.

Mönstret i Falkenberg står i skarp kontrast till Gnosjö. Falkenberg uppvisar också ett utflyttningsöverskott i åldersgruppen 25–34 år. I åldersgruppen 35–50 år finns, i likhet med övriga industrikommuner, ett inflyttningsöverskott. Falkenberg har dessutom ett över tiden stabilt inflyttningsöverskott i åldersgruppen 55+. Falkenberg framstår uppenbarligen som en attraktiv bostadsort för äldre människor. Detta är en egenskap som kommunen delar med andra kommuner längs Hallandskusten och på Bjärehalvön. Ett resultat är att andelen av befolkningen som är äldre än 64 år är 4,5 procentenheter högre i kommunen än i riket som helhet.

Två industrikommuner avviker i ett avseende från andra svenska kommuner. Örnköldsvik och Skellefteå utmärks av att flyttningsströmmarna till eller från kommunerna i genomsnitt endast är omkring hälften så stor som genomsnittet i Sverige. Summan av den årliga in- och utflyttningen till och från kommunerna uppgår i genomsnitt till fyra procent under perioden 1975–2000. Örnköldsviks befolkning har minskat med åtta procent sedan år 1975, medan Skellefteås varit oförändrad. En orsak till de låga flyttningsciffrorna är att det är fråga om två till

ytan stora kommuner. I storlek kan de närmast jämföras med Uppsala län. En del av den flyttning som överskrider kommungränser i andra delar av landet får karaktären av inomkommunal omflyttning i Örnsköldsvik och Skellefteå. Men också vid en jämförelse med flyttningsströmmarna i andra ytstora kommuner är flyttningsströmmen signifikant lägre i Örnsköldsvik och Skellefteå. Varför benägenheten att flytta till eller från dessa två kommuner är så låg är en fråga med många möjliga svar.

En tolkning kan vara att invånarna har osedvanligt starka band till orten vilket reducerar viljan att flytta och bidrar till att öka inslaget av återvändare bland inflyttarna. Skälen till starka band kan sökas i kommunernas historia. En stark folkrörelsetradition som bland annat resulterat i en stark frikyrkorörelse är sannolikt en ingrediens av betydelse. Samtidigt kan det faktum att få människor flyttar dit bidra till att minska kommunernas attraktivitet för dem som saknar historiska band till kommunerna. Etablerade sociala nätverk kan utgöra kraftfulla hinder för integrationen av nya invånare utan rötter i bygden, vilket kan bidra till att kommunerna framstår som mindre attraktiva för potentiella inflyttare. Den sociala miljön ger trygghet för dem med rötter i kommunen men stänger ute personer utan historiska kopplingar till bygden.

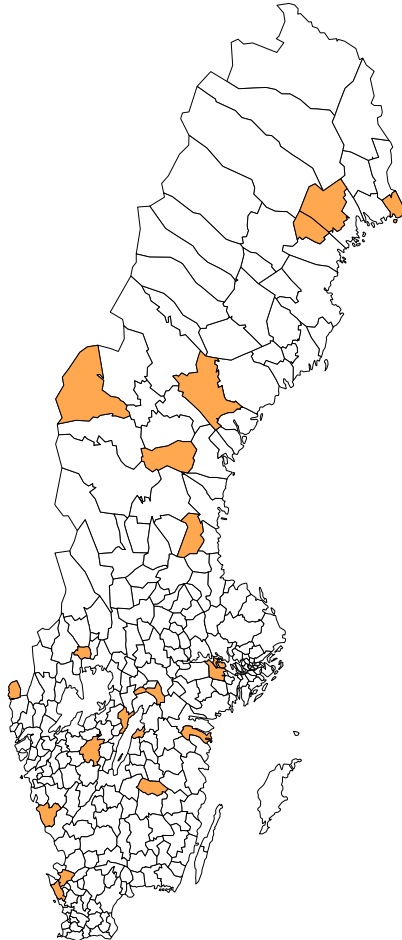
Resonemanget framstår som relevant om man talar om mindre samhällen men Örnsköldsvik och Skellefteå är två kommuner med 55 000 respektive 72 000 invånare som befolkningsmässigt kan jämföras med Falun och Växjö. Trots likheter i storleken är emellertid den geografiska strukturen i Örnsköldsvik och Skellefteå radikalt annorlunda. De har förhållandevis små centralorter. Majoriteten av befolkningen bor i mindre samhällen. I Örnsköldsvik bor endast 16 procent av kommunens befolkning i centralorten, medan motsvarande siffra för Skellefteå är 48 procent. Till strukturen påminner kommunerna sålunda mer om ett län än om en kommun. Som jämförelse kan noteras att Uppsalas andel av befolkningen i Uppsala län överstiger 60 procent.

Servicekommunernas pånyttfödelse

Gruppen servicekommuner uppvisar en befolkningsökning med elva procent sedan år 1975. Tillväxten kan jämföras en stagnerande befolkning under den föregående 25-årsperioden. Siffrorna ger anledning att hävda att kunskapssamhället inneburit en pånyttfödelse för servicekommunerna. Vad det innebär är emeller-

KARTA 8.

Servicekommuner.

tid oklart, eftersom gruppen servicekommuner är heterogen och innehåller kommuner av åtminstone fyra olika typer, som inte heller visar samma dynamik.

I gruppen finns gamla garnisonsstäder som Strängnäs, Eksjö, Karlsborg, Sollefteå och Boden. Till gruppen räknas också järnvägsknutar som Kil, Hallsberg, Bollnäs, Ånge och Älvsbyn, gränsstäder som Helsingborg, Strömstad och Haparanda, samt turistorter som Ängelholm, Varberg, Vadstena och Åre.

Kontrasten mellan undergrupperna av servicekommuner är stor. Järnvägskommunerna skiljer ut sig med en stor befolkningsminskning, låg utbildningsnivå och permanent vänstermajoritet. Motpolen är turistkommunerna med befolkningsökning, något högre utbildningsnivå och stabil högermajoritet. Bilden för garnisonsstäderna är mer splittrad. Strängnäs och Boden har en hög utbildningsnivå och befolkningstillväxt, medan Eksjö, Karlsborg och Sollefteå har en något lägre utbildningsnivå och en påtaglig befolkningsminskning.

Det finns fyra orsaker till den pånyttfödda befolkningstillväxten bland servicekommuner. För det första har tillväxttakten i några av de snabbt växande kommunerna i gruppen ökat. Söderköping, Strängnäs och Ängelholm tillhör den grupp på cirka 40 kommuner som har en befolkningstillväxt som överstiger 30 procent. För samtliga tre kommuner innebär det en signifikant ökning i befolkningstillväxten jämfört med perioden 1950–1975. Befolkningsökningen har i samtliga fall möjliggjorts genom ökad utpendling. Söderköping är i dag en förort till Norrköping. Utpendlingen från Strängnäs och Ängelholm ligger strax under 40 procent av arbetskraften, så kommunernas koppling till Stockholm respektive Helsingborg utgör en viktig förutsättning för befolkningstillväxten.

Inflyttningsöverskottet till dessa tre kommuner uppkommer i första hand genom inflyttningen i åldersgrupperna 30–39 år samt i åldersgruppen 50+. Inflyttningen består av barnfamiljer som söker ett attraktivt boende i en förort, samt äldre personer som söker sig till en livsmiljö som de upplever som attraktiv.

För det andra har några servicekommuner lyckats bryta en negativ befolkningsutveckling. Strömstad, Haparanda och Åre ingår i denna grupp. I Strömstad och Haparanda har en befolkningsminskning på 15 procent 1950–1975 omvandlats till en befolkningsökning på 17 respektive 15 procent 1975–2000. Orsakerna skiljer sig åt mellan de tre kommunerna. Strömstad och Haparanda är gränskommuner vars befolkningsutveckling påverkas av inflyttningen från grannlandet. Haparandas inflyttningsöverskott skapas i första hand i åldersgruppen 50+. I Strömstad är inflyttningsöverskottet inte lika koncentrerat till en viss åldersgrupp. I Åres fall kan omsvängningen ses som ett resultat av den ökade attraktiviteten hos så kallade livsstilsorter. Åre framstår som en attraktiv boendemiljö för personer som fäster stor vikt vid möjligheter till skidåkning och friluftsliv.

För det tredje förklaras omsvängningen av att de kommuner som hade en stor befolkningsminskning under perioden 1950–1975 upplevde en förbättring av utvecklingen efter år 1975. Befolkningsminskningen i Ånge, Sollefteå och Karlsborg är fortsatt stor, men har trots allt minskat med mellan 25 och 50 procent.

I gruppen fanns också ett antal kommuner som fick en sämre befolkningsutveckling. I Varberg, Helsingborg och Kil sjönk tillväxttakten något, men befolkningsökningen är fortsatt stor. I Hallsberg, Falköping och Vadstena ersattes en svag befolkningsökning av en svag befolkningsminskning. Andra kommuner, som Bollnäs, Eksjö och Älvsbyn, fick uppleva en marginellt ökad befolkningsminskning efter år 1975. Försämringen i befolkningsutvecklingen hos dem var betydligt mindre än den förbättring som inträffade i övriga servicekommuner.

Politikens betydelse för utvecklingen

Förändringen i bosättningsmönstret visar att en kommuns ekonomiska historia och geografiska läge spelar en avgörande roll för dess befolkningsutveckling. Historiens betydelse illustreras av olikheterna i utvecklingen för de olika typerna av kommuner som diskuterats. Kommuner som år 1975 hade en stor industri sektor dominerad av ett företag framstår som de stora förlorarna efter år 1975. Dessa så kallade bruksorter tillhörde emellertid vinnarna under perioden 1950–1975. Också mer diversifierade industrikommuner har upplevt en försämring sedan år 1975, medan industrikommuner som domineras av småföretag klarat sig bättre. Det sistnämnda kan förvåna då småföretag tenderar att ha en arbetskraftsintensiv produktion med ett lågt kunskapsinnehåll, vilket märks genom att andelen högskoleutbildad arbetskraft i industrikommuner i genomsnitt är hälften så stor som i riket som helhet.

Förortskommuner och residensstäder tillhör utvecklingens permanenta vinnare. Deras befolkning har ökat med 230 respektive 41 procent sedan år 1950. Visserligen har befolkningsökningen i förortskommunerna avtagit betydligt jämfört med 1950–1975, men förortskommunerna fortsätter växa snabbare än andra typer av kommuner. Samma utveckling kännetecknar residensstäderna.

Det geografiska lägets betydelse illustreras av kontrasten mellan landsbygds-kommunernas och förortskommunernas utveckling. Många av förortskommunerna har haft en struktur som liknar landsbygds-kommunernas, men närheten till en storstad har lett till en genomgripande förändring av dem. Med den geografiska utvidgningen av de lokala arbetsmarknaderna har allt fler landsbygds-kommuner kommit att framstå som intressanta bosättningsorter för personer med arbete i angränsande större städer. Att ingå i en stor lokal arbetsmarknad eller vara belägen i närheten av en sådan har varit en säker väg till befolkningsstillväxt sedan år 1975. I glesbygds-kommunerna som är omgivna av andra små kommuner och har stora avstånd till angränsande kommuncentrum har befolkningsminskningen fortsatt.

Sorsele exemplifierar problemet. Kommunen omges av andra kommuner – Storuman, Malå och Arvidsjaur – vars kommuncentrum är små tätorter. Grannkommunen Storuman har 7 000 invånare och dess centralort med 2 500 invånare lig-

ger sju mil bort. Storumans grannkommun Lycksele har 13 000 invånare och centralorten med 8 700 invånare befinner sig elva mil bort. Från Lycksele är det i sin tur ytterligare 13 mil till Umeå med 105 000 invånare. Tar man den här vägen så ligger Sorsele 31 mil från en större stad med ett brett utbud av butiker, kultur, utbildningsmöjligheter och en diversifierad arbetsmarknad. Väljer man i stället den närmaste vägen till Umeå blir avståndet 23 mil. Att glesbygdskommunerna inte haft möjligheter att dra fördel av expansionen i stora diversifierade lokala arbetsmarknader har gjort dem till permanenta förlorare under femtio års tid.

Historiens och geografins stora betydelse sätter uppenbart klara ramar för möjligheterna att politiskt styra bosättningsmönstrets utveckling. Detta innebär emellanåt inte att politiken saknar betydelse för vad som sker.

Det finns tydliga exempel på politiska beslut som fått en avgörande betydelse för befolkningsutvecklingen i några kommuner. Etableringen av Umeå universitet år 1965 var en förutsättning för den mycket stora befolkningsökning som kommunen haft sedan år 1975. Etableringen av Linköpings universitet har haft en liknande effekt på befolkningsökningen i Linköping. Utbyggnaden av de mindre högskolorna har bidragit till en positiv befolkningsutveckling i de kommuner där de finns. Av de kommuner som har högskolor är det endast Borås, Sundsvall och Eskilstuna som uppvisar en negativ befolkningsutveckling sedan år 1975. Anledningen till högskolornas påtagliga effekt på befolkningsutvecklingen är den starka expansion som högskolesystemet genomgått under 1990-talet, då antalet studenter ökade med 65 procent och år 2000 uppgick till cirka 300 000, genom en utbyggnad som till stor del skedde vid de mindre högskolorna. Högskolornas framtida direkta effekter på befolkningsutvecklingen bestäms av hur stor tillväxten i studentpopulationen blir.

Orsaken till att högskolor och universitet utövar ett så starkt inflytande på befolkningsutvecklingen är att de förutom arbetsplatser på högskolan också leder till ett tillflöde av studenter. Kunderna flyttar så att säga till produktionsanläggningen. Det är möjligt att en fortsatt utbyggnad av distansundervisning på sikt kan leda till förändringar, och att fler studenter kommer att utbilda sig på distans. Om det sker minskar expansionen i högskolekommunerna, samtidigt som utflyttningen i åldersgruppen 19–24 år i andra typer av kommuner bromsas. Hittills har distansutbildningen inte fungerat så. Merparten av de studenter som föredrar att läsa på distans hade inte studerat vid högskolan om inte distansutbildningsalternativet hade funnits. Distansutbildningen har i första hand attraherat nya grupper till högskoleutbildningar.

Skattesystemets utformning är en annan politisk variabel som påverkar bosättningsmönster. Avdragsrätter för resor till och från arbetet har stimulerat tillväxten av pendling eftersom pendlarens kostnader för resandet minskar. Å andra sidan höjer bensinskatten kostnaden. Utbyggnaden av infrastrukturen är också

en insats som underlättar pendling. Studier visar att folk är beredda att acceptera pendlingsresor på upp till 45 minuter. En uppgradering av vägnätets standard eller utbyggnad av tågtrafiken kan bidra till att utvidga det geografiska område som kan nås inom 45 minuter.

Avdragsrätten och förbättrad infrastruktur är insatser som kan öka pendlingen. Fastighetsskatt och bostadspolitik kan också påverka pendlingen. En fastighetsskatt som leder till hög skatt på centralt belägna fastigheter och höga hyror kan tvinga människor att av ekonomiska skäl söka sig billigare alternativ i perifera lägen. Den ekonomiska situationen kan tvinga hushåll att anpassa sin bostadssituation, och leda till ökad pendling. Denna push-effekt är redan i dag en viktig faktor bakom befolkningstillväxten i en del kommuner. Eskilstuna, Alingsås och Eslöv är exempel på kommuner med en inflyttningsström som är resultatet av push-effekten.

Det är sannolikt att placeringen av nya universitet och högskolor beslutats utifrån en föreställning om den framtida bosättningsstrukturen. Vissa infrastrukturinvesteringar har motiverats med deras effekter på den lokala arbetsmarknadens utbredning. Fastighetsskatten däremot har utformats utifrån helt andra utgångspunkter. Fastighetsskattens effekter på flyttningsströmmarna är en icke avsedd effekt av politiken.

Även den kommunala politiken får följder och kommunernas sätt att hantera sitt bostadsförsörjningsansvar har betydelse. Lidingö och Danderyd är återhållna när det gäller bostadsproduktion. På sikt leder det till att befolkningsökningen upphör, även om befolkningsökningen i Stockholm under senare år visar att sambandet mellan bostadsproduktion och befolkningsökning inte är strikt. Det finns uppenbart en rad anpassningsmekanismer som aktiveras när bostadsbristen blir akut.

Många kommuner satsar på att marknadsföra den egna kommunens fördelar som bostadsort. Ofta kombineras det med en slagkraftig slogan om kommunens företräden. Marknadsföringen gör folk uppmärksamma på att kommunen finns och vilka egenskaper den har. I bästa fall stimuleras mottagarens intresse för kommunen och det skapas en relation mellan mottagare och kommunen. Relationen kan ha karaktär av att mottagaren väljer att besöka orten och kanske skaffa en sommarstuga på orten. På lång sikt kan en sådan kontakt leda till att personen ifråga väljer att bosätta sig permanent i kommunen. Ibland har liknande marknadsföringsinsatser en mer direkt effekt. Bland personer som bestämt sig för att flytta från sin nuvarande hemkommun kan en marknadsföringskampanj ge information som innebär att den annonserande kommunen blir ett tänkbart alternativ. Vilket alternativ som sedan väljs påverkas av en rad slumpmässiga faktorer.

Exemplen visar att politiska beslut kan påverka bosättningsmönstrets förändring. Att kunna påverka förändringen är något annat än att kunna styra utvecklingen mot ett uppställt mål. Effekten av olika politiska insatser bestäms i hög

grad av om de står i samklang med de spontana utvecklingskrafterna. En del av förklaringen till de nya universitetens och högskolornas betydelse för befolkningsutvecklingen är deras placeringar. Huvuddelen av dem placerades i kommuner som fungerade som regionala centrum och som i allmänhet representerade den största lokala arbetsmarknaden i länet. Just storleken på den lokala arbetsmarknaden gjorde att detta var regioner som oavsett om de fick högskola eller ej framstod som förhållandevis attraktiva. Helsingborg har en befolkningsökning under åren 1975–2000 som endast överträffas av fem universitetsorter. Övriga högskoleorter har en mindre befolkningsökning.

Vilka är då de spontana utvecklingskrafterna bakom förändringen i bosättningsmönstret? Den viktigaste spontana kraften är människors idéer om vilka liv de vill leva. Dagens flyttningsmönster kännetecknas av att personer i första hand flyttar för att realisera sina drömmar om det goda livet. Innehållet i dessa drömmar varierar mellan personer och över livscykelns olika faser. När vissa landsbygdskommuner efter år 1975 åter framstår som intressanta bosättningsalternativ återspeglar det en förändring i folks värderingar. Föreställningen om den goda miljön har förändrats och välståndsutvecklingen har gjort det möjligt för allt fler att realisera sina drömmar. Politikens roll har varit att underlätta för folk att realisera sina drömmar.

På motsvarande sätt återspeglar befolkningsminskningen i bruksorterna sedan år 1975 att de förlorat sin dragningskraft. För en bruksort hjälper det inte ens om den omvandlas till förort. Bruksorterna Bjuv, Storfors, Älvkarleby, Boxholm, Surahammar och Smedjebacken är de enda kommunerna som kombinerar en utpendling på mer än 40 procent av arbetskraften med en befolkningsminskning. Med dagens värderingar så representerar denna typ av kommun för många inget intressant alternativ. Möjligheten att påverka bilden av bruksorten är sannolikt större på lokal nivå än genom nationella politiska insatser. En klen tröst i sammanhanget är att det som är ute idag brukar bli inne i morgon. Ett värderingsskifte skapar nya möjligheter. Utmaningen är att fånga nya möjligheter för att kunna vända utvecklingen.

Framgång uppnås genom att beslutsfattare varseblir nya möjligheter och utnyttjar den potential de bär på. För att lyckas krävs det intellektuell öppenhet och nyfikenhet samt förmåga till kreativt tänkande. Det ställer långt större krav på beslutsfattare än att utveckla hinder för att bromsa pågående förändringsprocesser. Att försöka förhindra ungdomar att lämna sin hemort är en säker väg att misslyckas i ansträngningarna att vända utvecklingen i utflyttningskommuner. Att attrahera nya människor till kommunen är en strategi med långt större potential. Dilemmat är att framgång i detta fall förutsätter att kommunen kan formulera ett erbjudande som framstår som lockande bland folk utanför kommunen. Den stora kreativa utmaningen består i att utveckla de kvaliteter i kommunen som bildar en attraktiv helhet som är unik.

Litteratur

- Andersson, Å. och U. Strömquist (1988). *K-samhällets framtid*. Prisma, Stockholm
- Arena för tillväxt och Svenska Kommunförbundet (2003). *På spåret – en studie om pendling och regionförstoring*. Stockholm
- Bell, Daniel (1973). *The Coming of the Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. Basic Books, New York
- Bengtsson, Tommy och Mats Johansson (1992). "Befolkningens geografiska rörlighet – minskar den?" I *DS* 1992:16 90-talets befolkningsfrågor. Stockholm
- Bylund, E. (1972). "Arbete, serviceunderlag och tätortsstruktur i norrländsk glesbygd". I *Regioner att leva i*. Elva forskare om regionalpolitik och välbefinnande. Publica, Stockholm
- Dahl, Åsa, H. Einarsson och Ulf Strömquist (2003). *Effekter av framtida regionförstoring i Stockholm-Mälarenregionen*. Rapport Nr. 1:2203, Västerås
- De Geer, Hans m.fl. (1986). *I framtidens kölvatten*. Samhällskonflikter 25 år framåt. Publica, Stockholm
- Garvill, Jörgen, Gunnar Malmberg och Kerstin Westin (2000). *Värdet av att flytta och att stanna – om flyttningsbeslut, platsanknytning och livsvärden*. Rapport 2 Regionalpolitiska utredningen, Stockholm
- Johansson, Mats (1996). "Residence, Employment, and Migration in Four Types of Swedish Localities 1972–1992." I Mats Johansson och Lars Olof Persson (red.) *Extending the Reach. Essays on differing Mobility Patterns in Sweden*. SIR, Östersund
- Johansson, Mats och Lars Olof Persson (2000). *Lokala arbetsmarknader i konkurrens – arbetskraftens rörlighet under 1990-talet*. Rapport 1 Regionalpolitiska utredningen, Stockholm
- Nilsson, Lars (1989). *Den urbana transitionen. Tätorterna i svensk samhällsombildning 1800–1980*. Stadshistoriska institutet, Stockholm
- Nora, Simon och Alain Minc (1978). *L'Informatisation de la société*. La Documentation Française, Paris
- Trondman, Mats (2000). "Att flytta eller stanna, det är frågan? Om barns och ungdomars föreställningar om att vilja bo kvar i Hällefors eller att flytta." I G. Graninger, Gösta Blücher och Louise Nyström (red.) *Vi flytt nu. Om befolkningsomflyttningar i Sverige*. Stiftelsens Vadstena Forum, Karlskrona

Kriterier för indelning av kommuner i kategorier

Indelning utifrån situationen år 1975.

Residensstäder	Kommun som är residens- och/eller universitetsstad
Förort	Kommun där >40 procent av förvärvsarbetande nattbefolkning arbetar i annan kommun
Industrikommun	Kommun med >40 procent verksamma inom industrin
Brukskommun	Kommun med >50 procent verksamma inom industrin och ett sysselsättningsmässigt dominerande företag
Småindustrikommun	Kommun med >40 procent verksamma inom industrin och med en struktur präglad av småföretag
Servicekommun	Kommun med >40 procent verksamma inom servicesektor
Landsbygdskommun	Kommun med >40 procent sysselsatta i primärnärings och med en tätortsgrad <50 procent
Glesbygdskommun	Kommun i Norrlands inland med en tätortsgrad <50 procent

Indelning av kommuner i kategorier

Indelning utifrån förhållande år 1975

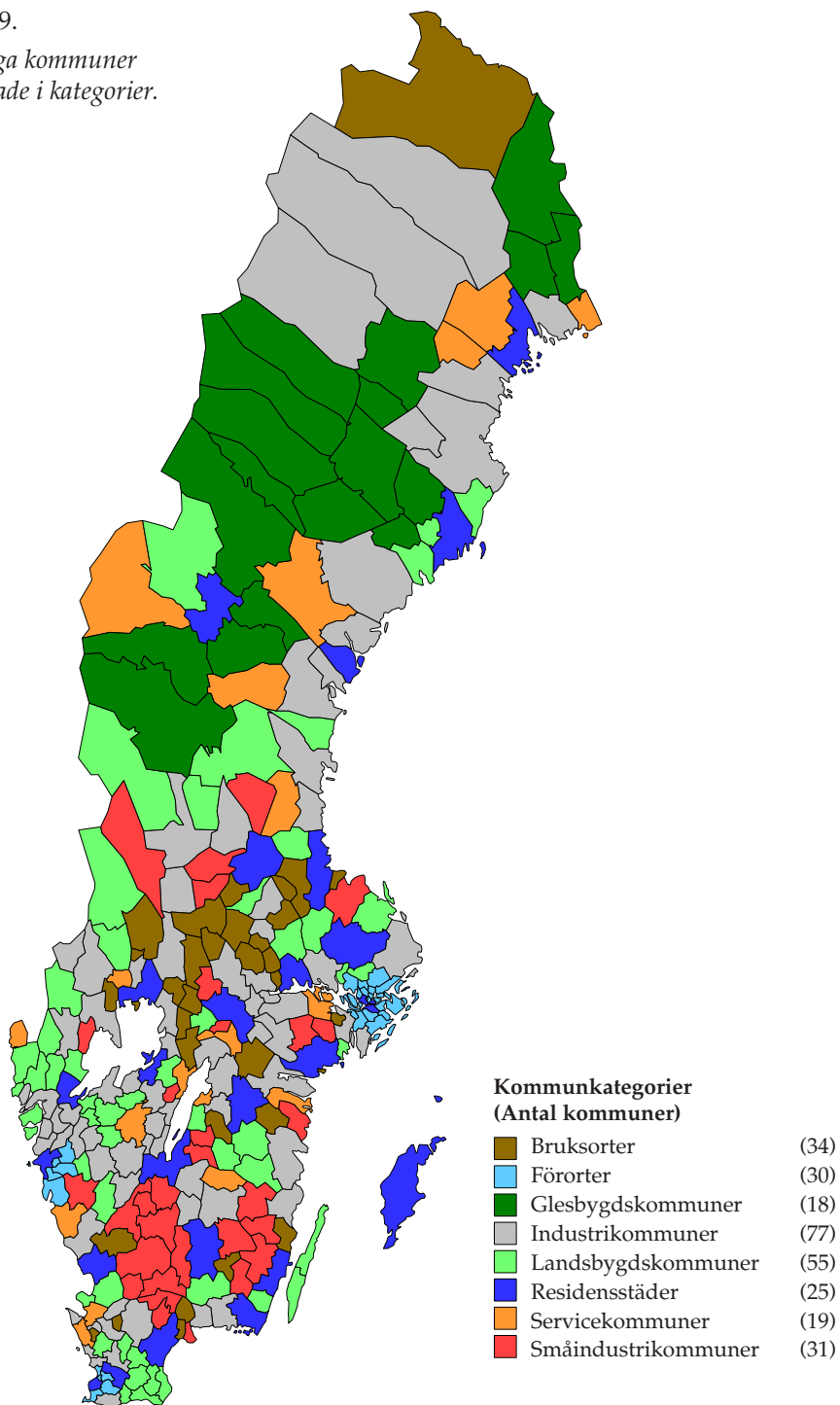
Förorter	Diversifierade				
	industri-kommuner	Landsbygds-kommuner	Glesbygds-kommuner	Service-kommuner	Residensstäder
Botkyrka	Ale	Bollebygd	Arvidsjaur	Boden	Falun
Burlöv	Alingsås	Borgholm	Berg	Bollnäs	Gotland
Danderyd	Alvesta	Båstad	Bjurholm	Eksjö	Gävle
Ekerö	Aneby	Dals-Ed	Bräcke	Falköping	Göteborg
Haninge	Arboga	Essunga	Dorothea	Hallsberg	Halmstad
Huddinge	Arjeplog	Färgelanda	Härjedalen	Haparanda	Härnösand
Härryda	Arvika	Grästorp	Lycksele	Helsingborg	Jönköping
Järfälla	Askersund	Heby	Malå	Karlsborg	Kalmar
Kungsbacka	Avesta	Herrljunga	Pajala	Kil	Karlskrona
Lerum	Bengtstors	Håbo	Ragunda	Sollefteå	Karlstad
Lidingö	Bjuv	Hörby	Sorsele	Strängnäs	Kristianstad
Lomma	Borlänge	Höör	Storuman	Strömstad	Linköping
Mölnadal	Borås	Kinda	Strömsund	Söderköping	Luleå
Nacka	Boxholm	Krokom	Vilhelmina	Vadstena	Lund
Partille	Bromölla	Laholm	Vindeln	Varberg	Malmö
Salem	Degerfors	Lekeberg	Åsele	Ånge	Mariestad
Sollentuna	Eda	Ljusdal	Överkalix	Åre	Nyköping
Solna	Emmaboda	Mellerud	Övertorneå	Älvsbyn	Umeå
Staffanstorps	Enköping	Munkedal		Ängelholm	Uppsala
Sundbyberg	Eskilstuna	Mörbylånga			Vänersborg
Svedala	Eslöv	Nordanstig			Västerås
Tyresö	Fagersta	Nordmaling			Växjö
Täby	Falkenberg	Ockelbo			Örebro
Upplands-Bro	Filipstad	Orsa			Östersund
Upplands-Väsby	Finspång	Orust			
Vallentuna	Flen	Robertsfors			
Vaxholm	Forshaga	Sala			

Förorter	Diversifierade industri- kommuner	Landsbygds- kommuner	Glesbygds- kommuner	Service- kommuner	Residensstäder
Vellinge	Gagnef	Sigtuna			
Värmdö	Gislaved	Simrishamn			
Österåker	Gnesta	Sjöbo			
	Gnosjö	Skara			
	Grums	Skurup			
	Gullspång	Sotenäs			
	Gällivare	Sunne			
	Götene	Svalöv			
	Habo	Svenljunga			
	Hagfors	Säter			
	Hallstahammar	Tanum			
	Hammarö	Tingsryd			
	Hedemora	Tjöm			
	Hjo	Tomellilla			
	Hofors	Torsby			
	Hudiksvall	Torsås			
	Hultsfred	Trosa			
	Hylte	Töreboda			
	Hällefors	Vara			
	Hässleholm	Vimmerby			
	Höganäs	Vännäs			
	Högsby	Ydre			
	Jokkmokk	Ystad			
	Kalix	Årjäng			
	Karlshamn	Älvdalen			
	Karlskoga	Öckerö			
	Katrineholm	Ödeshög			
	Kiruna	Östhammar			
	Klippan				
	Kramfors				
	Kristinehamn				
	Kumla				
	Kungsör				
	Kungälv				
	Kävlinge				
	Köping				
	Landskrona				
	Laxå				
	Leksand				

Förorter	Diversifierade industri- kommuner	Landsbygds- kommuner	Glesbygds- kommuner	Service- kommuner	Residensstäder
	Lessebo				
	Lidköping				
	Lilla Edet				
	Lindesberg				
	Ljungby				
	Ljusnarsberg				
	Ludvika				
	Lysekil				
	Malung				
	Mark				
	Markaryd				
	Mjölby				
	Mora				
	Motala				
	Mullsjö				
	Munkfors				
	Mönsterås				
	Nora				
	Norberg				
	Norrköping				
	Norrtälje				
	Norsjö				
	Nybro				
	Nykvam				
	Nynäshamn				
	Nässjö				
	Olofström				
	Osby				
	Oskarshamn				
	Ovanåker				
	Oxelösund				
	Perstorp				
	Piteå				
	Ronneby				
	Rättvik				
	Sandviken				
	Skellefteå				
	Skinnskatteberg				
	Skövde				

Förorter	Diversifierade industri-kommuner	Landsbygds-kommuner	Glesbygds-kommuner	Service-kommuner	Residensstäder
	Smedjebacken				
	Stenungsund				
	Storfors				
	Sundsvall				
	Surahammar				
	Säffle				
	Sävsjö				
	Söderhamn				
	Södertälje				
	Sölvesborg				
	Tibro				
	Tidaholm				
	Tierp				
	Timrå				
	Tranemo				
	Tranås				
	Trelleborg				
	Trollhättan				
	Uddevalla				
	Ulricehamn				
	Uppvidinge				
	Vaggeryd				
	Valdemarsvik				
	Vansbro				
	Vetlanda				
	Vingåker				
	Vårgårda				
	Värnamo				
	Västervik				
	Åmål				
	Åstorp				
	Åtvidaberg				
	Älmhult				
	Älvkarleby				
	Örkelljunga				
	Örnsköldsvik				
	Östra Göinge				

KARTA 9.
 Samtliga kommuner
 uppdelade i kategorier.

Kunskapssamhällets geografi

Rapport från ARENA för Tillväxt

På 1950- och 60-talen karakteriserades flyttströmmarna av att många lämnade jord- och skogsbruket och flyttade till orter där det var stor efterfrågan på arbetskraft, framför allt till residensstäder, industrikommuner och bruksorter. Under 1970-talet förändrades flyttmönstren och de arbetsrelaterade flyttningarna minskade i betydelse. Fler faktorer än tillgång på arbete börjar styra flyttmönstren och det visar sig att det under senare tid är fler som flyttar från arbete till arbetslöshet än från arbetslöshet till arbete! Attraktiva livsmiljöer med tillgång till ett rikt utbud av kultur och nöjen blir allt mer betydelsefullt för valet av bosättning. Även om omdaningen skedde i en snabbare takt mellan 1950–1975 än under den senaste 25-årsperioden så avtecknar sig kunskapssamhällets geografi allt tydligare. Det som tidigare var expansiva orter präglade av industrisamhällets framväxt minskar i betydelse medan andra orter med attraktiva livsmiljöer, i större städers närhet, får en allt större betydelse.

Upplysningar om rapportens innehåll lämnas av ARENA för Tillväxt,

Roland Lexén tel: 08-452 75 15
roland.lexen@svekom.se

Beställning av rapporten görs på
fax: 08-452 75 17 eller
e-post: roland.lexen@svekom.se

ARENA för Tillväxt

Hornsgatan 15, 118 82 Stockholm • www.arenafortillvaxt.com